

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра новітньої історії України

**Антирелігійна діяльність радянської влади в
Українській СРР (1919-1929 рр.)**

Магістерська робота
студента 2 курсу
освітньої програми «Історія України»
спеціальності 032 «Історія та археологія»
Гуза Юрія Івановича

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
доц. Пижик А. М.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Стан наукової розробки теми.....	7
1.2. Характеристика джерельної бази	14
1.3. Методологія дослідження.....	19
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АНТИЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.....	21
2.1. Комуністична ідеологія про релігію і церкву.....	21
2.2. Нормативно-правові основи державної антирелігійної політики....	29
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ АНТИЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УСРР.....	36
3.1. Антирелігійна діяльність органів партійної та державної влади....	36
3.2. Економічні засоби тиску на церкву та духовенство.....	49
РОЗДІЛ 4. ПРОВЕДЕННЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ АГІТАЦІЇ	55
4.1. Антирелігійна тематика в художній літературі та карикатурі.....	55
4.2. Формування негативного образу церкви в кінематографі.....	60
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	74

ВСТУП

Актуальність теми. Історія православної церкви в Україні налічує більше тисячі років. За цей час в ній відбулось чимало різних процесів і подій, але найдраматичніші, які поставили під загрозу саме існування церкви і релігійного життя, припали на період 1917 – 1930-х років.

Після встановлення своєї влади більшовики почали низку соціальних експериментів з метою побудови нового комуністичного суспільства. На перешкоді в них опинився релігійний чинник, адже авторитет православного духовенства, яке переважно негативно ставилось до нової влади, в народних масах залишався доволі високим. Окрім цього, Російська православна церква володіла значними матеріальними цінностями, які були потрібні радянській державі в умовах міжнародної дипломатичної та економічної ізоляції.

Більшовики, які одним з перших своїх декретів відділили церкву від держави, для якомога ефективнішої боротьби з нею використовували всі доступні методи: починаючи з конфіскації церковного майна і закінчуючи войовничою атеїстичною пропагандою. Певні привілеї надавались лояльно налаштованій частині духовенства, зокрема так званим «обновленцям», але це робилось лише з метою підриву авторитету РПЦ на чолі з Патріархом Тихоном. Специфіка міжконфесійної боротьби в УСРР полягала в існуванні окремої національної православної церкви – УАПЦ, яку підтримували широкі маси населення. Ставлення більшовицької влади до автокефалістів пройшло еволюцію від стриманої підтримки до повного заперечення і знищення цієї релігійної структури, коли основна ставка була зроблена на обновленців. Одним з кроків, що мав сприяти легалізації обновленської церкви в очах вірян було визнання її канонічності Константинопольським і Александрійським патріархами. В цьому можна простежити певну аналогію з подіями, пов'язаними з отриманням в 2019 році Томосу про автокефалію

Православної церкви України, що додає особливої актуальності даному дослідженню.

Вивчення історії взаємовідносин держави і церкви має наукову й суспільну вагомість, оскільки в мовах гібридної війни Росії проти України релігійний чинник може використовуватись з деструктивною метою, а глибока наукова розробка проблеми може допомогти спрогнозувати перебіг сучасного міжконфесійного конфлікту в українському православ'ї та розробити механізми його подолання, що сприятиме покращенню суспільно-політичного становища в країні.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси в УСРР та СРСР у 1920-х роках, взаємовідносини радянської влади і церкви.

Предмет дослідження. Предметом дослідження стала антирелігійна діяльність радянської влади в Україні в 1920-ті рр., а саме: теоретичні засади політики влади щодо церкви, законодавче забезпечення і реалізація антирелігійної діяльності, засоби проведення антицерковної агітації та пропаганди.

Мета дослідження – проаналізувати на основі джерел і наукових праць основні напрямки антирелігійної діяльності партійно-державної влади в УСРР у 1920-х роках. Відповідно до мети дослідження сформульовано **основні завдання:**

- Висвітити стан наукової розробки теми в історіографії і дати характеристику джерельної бази дослідження.
- Проаналізувати ідеологічні засади ставлення більшовиків до релігії та церкви.
- Дослідити нормативно-правову базу відносин між радянською державою і церквою.
- Розкрити форми, засоби і методи антирелігійної діяльності органів партійної та державної влади.

- З'ясувати завдання, організацію і форми економічного тиску на церкву та духовенство.
- Визначити яким чином у масовій свідомості населення формувався негативний образ церкви і служителів культу.

Хронологічні рамки охоплюють проміжок часу 1919 – 1929 рр.: від встановлення більшовицького панування в Україні до прийняття закону про релігійні об'єднання, який значно обмежив можливості їхньої діяльності. Нижня межа – 1919 р. – обумовлена з одного боку створенням Української Соціалістичної Радянської Республіки та утвердженням радянської влади, яка від самого початку цілеспрямовано проводила антицерковну політику, з іншого – початком кардинальних змін в Російській православної церкві, пробудженням національних та реформаторських релігійних рухів. Верхня межа – 1929 р. – визначається різкою зміною державної політики по відношенню до церкви, коли замість антирелігійної пропаганда влада перейшла до відкритої боротьби з церковними організаціями і репресій проти віруючих, прийнятий того року закон «Про релігійні об'єднання» обмежив релігійне життя стінами храмів, а з нової Конституції зник пункт про «релігійну пропаганду». Для з'ясування витоків антирелігійної довелося автор виходить за визначені межі.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, на яких була встановлена радянська влада, тобто територію тогочасної Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Наукова новизна роботи полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, яка ще не отримала всебічного висвітлення в історичній науці. На основі джерел та літератури здійснена спроба прослідкувати вплив комуністичної ідеології на формування та здійснення антирелігійної політики більшовиками. Показані основні тенденції у відносинах між церквою та державою, висвітлено головні економічні аспекти радянської антирелігійної політики, досліджено засоби проведення антицерковної пропаганди та агітації. Вперше було акцентовано увагу на форми і методи конструювання в масовій

свідомості населення негативного образу релігії та церковнослужителів за допомогою художнього кінематографу.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані для написання подальших спеціальних і узагальнюючих праць з історії державно-церковних відносин.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

У сучасній історіографії достатньо багато наукових розробок, у яких здійснювався б ґрунтовний аналіз відносин більшовицької держави і православної церкви в Україні впродовж 1917–1930 рр. Участь радянських органів влади в ідеологічній антирелігійній кампанії, їхня роль у вилученні церковних і монастирських цінностей розглядались в узагальнюючих роботах з історії України, історії держави і права України, історії церкви. Окремі аспекти даної тематики знайшли відображення у монографіях, статтях, дисертаційних дослідженнях. Наявний комплекс історіографічного матеріалу з питань державно-церковних відносин в УСРР можна розподілити на кілька груп: радянська, українських зарубіжна (діаспорна), сучасна російська та сучасна українська (вітчизняна) історіографія.

Багато досліджень були написані в перші десятиліття після встановлення радянської влади і характеризувались висвітленням ролі церкви з точки зору марксистсько-ленінського підходу, згідно якого релігійні організації розглядались як «деструктивні» і «контрреволюційні». Це були переважно короткі історичні нариси, статті в періодиці, агітаційні брошури, конспекти виступів тощо. Яскравими зразками цього напрямку є твори О. Ярославського¹, А. Лукачевського². За рахунок багатого фактологічного

¹ Ярославский Е. М. Мысли Ленина о религии / Е. М. Ярославский. – М.: Красная Новь, 1924. – 77 с.; Його ж: О религии. – М.: Госполитиздат, 1958. – 640 с.

² Лукачевский А. Т. Безбожники строите колхозы / А. Т. Лукачевский. – М.: Безбожник, 1930. – 14 с.

матеріалу наукове значення мають праці Б. Кандидова³. В контексті нашого дослідження особливий інтерес викликають коментарі радянського законодавства професора П. Гидулянова, який здійснив порівняльний аналіз законодавств різних радянських республік, що стосувались релігійних питань⁴.

Другу групу наукової літератури складають праці сучасних російських науковців. Одним з перших здійснив спробу ревізії проблеми державно-церковних взаємовідносин М. Одинцов⁵. Негативно оцінює роль більшовицької влади по відношенню до Російської православної церкви С. Фірсов⁶. Питаннями антирелігійної пропаганди в СРСР присвячена монографія Е. Лучшева⁷. Також питання релігії в більшовицькій державі

³ Кандидов Б. П. Голод 1921 года и церковь / Б. П. Кандидов. – М.; Л., 1932. – 96 с.; Його ж: Монастыри-музеи и антирелигиозная пропаганда. – М., 1929. – 228 с.

⁴ Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства в СССР / П. В. Гидулянов // Полное собрание документов, ведомственных распоряжений и определений Верховного Суда РСФСР и других Советских Социалистических Республик. – М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1926. – 712 с.

⁵ Одинцов М. И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М. И. Одинцов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.

⁶ Фирсов С. Л. «Власть и огонь»: Церковь и советское государство: 1918 – нач. 1940-х гг.: очерки истории / Фирсов С. Л. – М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитар. ун-т, 2014. – 474 с.

⁷ Лучшев Е. М. Антирелигиозная пропаганда в СССР: 1917–1941 гг. / Е. М. Лучшев. – СПб.: «Информационно-техническое агентство Ритм», 2016. – 364 с.

присутні в працях Г. Фріза⁸ та інших дослідників. Варто зазначити, що більшість російських авторів розглядають відносини церкви і держави в загальноросійському ключі, без урахування місцевих національних особливостей. Виняток становлять окремі статті В. Смірнова⁹, Д. Веденєва¹⁰

Третім і найчисельнішим пластом досліджень є сучасна українська історіографія, до якої можна також зарахувати праці науковців з діаспори, адже їх об'єднує неприйняття комуністичної ідеології і радянської методології. Так, В. Верига піднімав проблему конфіскації церковного майна в період Голоду 1922 року¹¹.

Одним з перших у вітчизняній історичній науці до зазначеної теми звернувся В. Пащенко, який у книзі «Держава і православ'я в Україні. 20–30-ті роки ХХ ст.» спробував проаналізувати проблему державно-церковних відносин без притаманних радянській історіографії методологічних кліше та

⁸ Фриз Г. «Вся власть приходам»: возрождение православия в 1920-е гг. / Г. Фриз // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2012. № 3–4 (30). – С. 86–105.

⁹ Смирнов В. Н. Борьба с Православной верой и Церковью в советском государстве в сельской местности в 1920-е годы (на примере УССР) / В. Н. Смирнов // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. – 2011. – № 19 (114). – С. 196–201.

¹⁰ Веденеев Д. В. Инспиратор церковных расколов 1920-х – начала 1930-х гг. На Украине (страницы биографии чекиста Сергея Карина-Даниленко) / Д. В. Веденеев // Петербургский исторический журнал. – 2015. – № 2 (6). – С. 208–220.

¹¹ Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. // Науково-дослідницький інститут ім. О. Ольжича / В. Верига. – Нью-Йорк, – К. – Торонто: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 191 с.

ідеологічної заангажованості¹². Також дослідник першим серед українських дослідників звернув увагу на участь радянських спецслужб в створенні і підтримці обновленської церкви¹³.

Вагомий внесок у висвітленні питань державно-церковних взаємин в УСРР в 1920-ті рр. належить сучасній дослідниці А. Киридон. Насамперед слід виділити її ґрунтовну узагальнюючу монографію «Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні», в якій переосмислено весь спектр процесів безпосереднього церковного та міжцерковного середовища з екстраполяцією на державу та суспільство¹⁴. Крім того, низка її наукових статей присвячена окремим питанням з цієї тематики, зокрема проблемам десакралізації простору¹⁵, атеїстичного обрядово-святкового канону¹⁶, становлення обновленської церкви в Україні¹⁷.

¹² Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні. 20–30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. – К.: 1993. – 188 с. та ін.

¹³ Пащенко В. О. Дітище ДПУ. До витоків обновленського руху в Україні / В. О. Пащенко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1 – С. 51–59.

¹⁴ Киридон А. М. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія / А. М. Киридон; Рівнен. ін-т слов'янознавства Київ. славіст. ун-ту. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – 216 с.

¹⁵ Киридон А. М. Десакралізація простору (1920–1930-і рр.): смислові та символічні засади / А. М. Киридон // Уманська старовина. – 2016. – № 1. – С. 133–145.

¹⁶ Киридон А. М. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920–1930-ті рр.) / А. М. Киридон // Уманська старовина. – 2017. – № 3. – С. 5–20.

¹⁷ Киридон А. М. Всеукраїнський церковний обновленський з'їзд духовенства і мирян (13–16 лютого 1923 року) / А. М. Киридон // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 162–173.

Окремі аспекти діяльності обновленців висвітлював С. Жилюк¹⁸. Історіографією з означеної тематики займався І. Романько¹⁹.

Значну цінність має дисертаційне дослідження М. Щербаня, присвячене відносинам радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму. Автор розглядає широкий спектр проблем: механізми трансформації політико-правового статусу православної церкви, конфіскація церковного майна як інструмент знищення Російської православної церкви, атеїзація населення як інструмент витіснення релігійного та утвердження матеріалістичного світогляду населення²⁰. Також означеним проблемам присвячені дисертаційні дослідження О. Ігнатуші²¹ та В. Силантьєва²².

¹⁸ Жилюк С. І. З історії Обновленської церкви в Україні: передсоборна нарада 1927 року / С. І. Жилюк // Українське релігієзнавство. – 2003. – № 26. – С. 107–115.

¹⁹ Романько І. Сучасна історіографія державно-церковних відносин в Україні у 1917–1939 роках / І. Романько // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – 2014. – № 19. – С. 236–242.

²⁰ Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук : 09.00.11 / Щербань Микола Володимирович; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог, 2015. – 20 с.

²¹ Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ігнатуша Олександр Миколайович; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006. – 39 с.

²² Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Силантьєв Василь Іванович; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 38 с.

Різні аспекти державно-церковних відносин досліджувалися О. Чучаліним²³, Р. Гулою та О. Щурком²⁴. Ставлення жіноцтва до антирелігійної кампанії в УСРР в 20-ті рр. досліджувала Л. Бабюк²⁵.

Проблематиці участі спецслужб в реалізації державної антицерковної політики присвячено ряд статей Л. Бабенко^{26,27,28}.

²³ Чучалін О. П. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920–1930 рр. / О.П. Чучалін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – 2014. – № 1, ч. 3. – С.30–33.; Його ж: Доля православної церкви в умовах запровадження нового радянського законодавства 1920–1930 рр. / О. П. Чучалін // Грані. – 2014. – № 7. – С. 124–129.

²⁴ Гула Р. В., Щурко О.М. Особливості державно-церковних відносин у 1918–1929 роках / Р. В. Гула, О. М. Щурко // Архіви України. – 2014. – № 3. – С. 130–137.

²⁵ Бабюк Л. Ставлення жіноцтва Радянської України до антирелігійної кампанії у 20-х рр. хх ст. / Л. Бабюк // Наукові записки з української історії. – 2017. – № 41. – С. 56–63.

²⁶ Бабенко Л. Л. ВУЧК–ДПУ–НКВС–НКДБ у системі взаємовідносин держави і церкви: історіографія проблеми (1920-ті – 1953 роки) / Л. Л. Бабенко // Історична пам'ять. – 2012. – № 28. – С. 45–62.

²⁷ Бабенко Л. Участь органів ВЧК–ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Бабенко Л. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 22. – С. 410–428.

²⁸ Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади [Електронний ресурс] / Людмила Бабенко // Україна модерна. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://uamoderna.com/md/babenko-atheism>.

Використання українського кінематографу як засобу антирелігійної пропаганди в 1920-ті роки є малодослідженим в історіографії, що зумовлено неможливістю комплексного вивчення цієї проблеми в радянський період.

Окремі аспекти епізодично висвітлені в роботах Л. Госейка «Історія українського кінематографу: 1896–1995»²⁹ та Б. Береста «Історія українського кіна»³⁰. В цих фундаментальних працях з історії українського кіномистецтва розглянуто деякі тогочасні фільми, показані механізми впливу влади на творців кіно.

Останнім часом у вітчизняній історіографії з'явилися дослідження, в яких розкриті проблеми тематичного планування і втіленню образів «ворога» та «героя» в українському радянському кінематографі^{31,32}. Окремо слід виділити статті сучасних російських дослідниць А. Карлявіної «Антирелігійний кінематограф в радянській пропаганді 1920-х років»³³ та Є. Єлісеєвої «Візуальні метафори в фільмах О. Довженка і С. Ейзенштейна

²⁹ Госейко Л. Історія українського кінематографу: 1896–1995: пер. з фр. / Л. Госейко. – Київ: KINO-КОЛО, 2005. – 464 с.

³⁰ Берест Б. Історія українського кіна / Б. Берест. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1962. – 272 с.

³¹ Росляк Р. В. Тематичне планування як засіб управління українським кінематографом (з досвіду 20-х років ХХ століття) / Р. В. Росляк // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2014. – № 2. – С. 271–275.

³² Пижик А. М. Втілення в радянському художньому кіно образів «ворога» та «героя» періоду Української революції 1917–1921 рр. / А. М. Пижик // Грані. – 2018. – Т. 21, № 6. – С. 28–38.

³³ Карлявіна А. И. Антирелигиозный кинематограф в советской пропаганде 1920-х годов / А. И. Карлявіна // Артикульт. – 2019. – № 35. – С. 97–104.

(1930-ті рр.)»³⁴. В першій проаналізовано досвід антицерковної агітації в російському кіно цього періоду, а в другій розглядається образ священика в художньому фільмі «Земля».

Аналіз літератури показує, що дана проблема є недостатньо опрацьованою науковцями, що обумовлює актуальність і наукову новизну дослідження. У зв'язку з чим метою розділу є виявлення форм і методів антирелігійної пропаганди в українських радянських фільмах 1920-тих років.

Отже, тема антицерковної діяльності радянської влади в 1920-ті рр. в науковій історіографії розроблена достатньо глибоко і всеохоплююче, однак деякі аспекти потребують додаткового уточнення і перевірки.

1.2. Характеристика джерельної бази

Комплекс джерел означеної теми дослідження можна умовно поділити на чотири групи – збірники документів, періодичні видання, теоретичні праці комуністичних ідеологів і керівників радянської держави, художні фільми того періоду.

Для вивчення історії взаємовідносин між радянською державою і православною церквою особливо важливе значення мають опубліковані в різних збірниках архівні документи. Серед них варто виділити кілька основних типів: конституційні акти (основні закони СРСР і УСРР), декрети загальнорадянського та республіканських раднаркомів, циркуляри та інструкції органів радянської влади щодо реалізації антирелігійного законодавства, рішення судів тощо.

³⁴ Елисеєва Е. А. Визуальные метафоры в фильмах А. Довженко и С. Эйзенштейна (1930-е гг.) / Е. А. Елисеєва // Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология. – 2011. – № 17 (79). – С. 112–117.

Першими документами, що регулювали відносини держави з церквою стали декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», прийнятий РСФРР у 1918 р. та аналогічний йому декрет «Про відокремлення церкви від держави», який був прийнятий в УСРР роком пізніше. Треба зазначити, що до утворення Радянського Союзу майже всі важливі декрети і постанови центральних органів влади РСФРР поширювались і на Україну.

Неабияку цінність має опублікована в 1926 р. збірка «Відділення церкви від держави в СРСР», в якій зібрано і систематизовано всі видані на той момент законодавчі акти, відомчі розпорядження і роз'яснення судів як загальносоюзного значення, так і окремих радянських республік. Надруковані в збірці матеріали супроводжуються авторським коментарями професора Гидулянова, які допомагають краще розібратись в сферах використання того чи іншого документа³⁵.

Найбільш важливими законодавчими актами є радянські конституції, які закладали, зокрема, і основи церковної політики. Тексти основних законів неодноразово публікувались в різних збірниках та хрестоматіях, серед яких можна відзначити книгу «Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України»³⁶ та «Хрестоматія з історії держави і права України». В останній також вміщено Кримінальний, Кримінально-процесуальний та

³⁵ Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства в СССР /

П. В. Гидулянов // Полное собрание документов, ведомственных распоряжений и определений Верховного Суда РСФСР и других Советских Социалистических Республик. – М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1926. – 712 с.

³⁶ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

Цивільний кодекси УСРР, в яких також містяться положення, що мають яскраво антирелігійний характер³⁷.

Величезне наукове значення має видання «Архіви Кремля. В 2-х кн. Політбюро и церква. 1922–1925 рр.», в якому публікуються документи Архіву Президента Російської Федерації, Центрального архіву Федеральної служби безпеки, Державного архіву РФ і Російського центру збереження та вивчення документів новітньої історії, присвячені розробці і втіленню в життя партійно-державної лінії на придушення релігії та церковних організацій в СРСР. Документи взяті з фондів ЦК РКП (б), Політбюро ЦК РКП (б), ЦК Допгола–Наслідгола і цілого ряду особистих фондів (В. Леніна, О. Рикова, Ф. Дзержинського, Е. Ярославського та інших). Майже всі ці документи були раніше засекречені і мали грифи «Цілком таємно», «Таємно» та «Особливої важливості»³⁸.

Чимало архівних документів з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Дніпропетровської області опубліковано в збірнику «Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я»³⁹.

Значний інтерес викликають джерела, в яких розкривається ідеологічне підґрунтя тієї антирелігійної політики, яку проводила більшовицька влада. До таких можна віднести праці Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, які

³⁷ Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.:

А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

³⁸ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 2. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – Новосибирск – М., «Сибирский хронограф», «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. – 647 с.

³⁹ Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920–1930): Збірник документів і матеріалів. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. – 132 с.

характеризують ставлення класиків марксизму до проблем релігії та інституту церкви. Володимир Ленін також приділяв багато уваги цим проблемам, причому його ставлення до них еволюціонувало із спроби суто наукового пояснення походження релігії і аналізу її соціального коріння до відвертої атеїстичної агітації⁴⁰.

Окремо слід виділити другий том праці А. Луначарського «Релігія і соціалізм», в якому простежується вплив течії богобудівників, яка свого часу набула деякого поширення серед марксистів⁴¹.

У 1996 р. був виданий збірник «Російська Православна Церква і комуністична держава. 1917–1941: Документи і фотоматеріали», в якому вводилось в науковий обіг багато раніше не опублікованих архівних документів та фотографій⁴².

Цілий пласт джерел становлять документальні матеріали пов'язані з Голодом 1921–1923 рр., серед яких виділяються документи, присвячені конфіскаціям церковних цінностей⁴³.

⁴⁰ Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О религии. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983. – 368 с.

⁴¹ Луначарский А. В. Религия и социализм. В 2 т. – Т. 2. / А. В. Луначарский. – СПб.: Шиповник, 1911. – 400 с.

⁴² Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы / РАН. Ин-т российской истории; Сост. А. Масальская, И. Селезнева, М. Алексашина; Ответств. ред. Я. Шапов. – М.: Библийский-Богословский Ин-т св. апостола Андрея (ББИ), 1996. – 352 с.

⁴³ Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: О. Житков (керівник), В. Кусмінська, Л. Маренець, О. Недбальська, Л. Пономаренко, Ю. Чорна; Ред. кол.: І. Матяш, Є. Осадчий, Т. Чвань. Державний архів Кіровоградської області. – Кіровоград, 2003. – 196 с.

Деякі важливі джерела виходили окремими публікаціями в науковій періодиці⁴⁴⁴⁵.

Своєрідним джерелом можуть служити періодичні видання, які видавались в досліджуваний період, зокрема сумнозвісний «Безбожник»⁴⁶⁴⁷. Велике значення мають статті, опубліковані у фаховому часописі «Кіно», в яких аналізуються деякі тогочасні фільми, піднімаються питання художнього образу в кіно⁴⁸⁴⁹⁵⁰.

Допоміжне значення мають щоденники безпосередніх очевидців, в яких відображено ставлення населення до досліджуваних явищ і процесів⁵¹.

⁴⁴ «Требование заполнения анкеты сексота необязательно». Инструкция ГПУ Украины по организации групп «Живой Церкви» / Публикация, вступительная статья, и примечания свящ. А. Мазырина // Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ. – 2011. – № 42. – С. 111–123.

⁴⁵ Шахнович М. М. В. Г. Богораз о религии и большевизме / М. М. Шахнович // Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология. – 2018. – Т. 34, № 3. – С. 441–453.

⁴⁶ Безбожник. – 1926. – № 5. – 22 с.

⁴⁷ Безбожник. – 1938. – № 4. – 20 с.

⁴⁸ Бажан М. «Земля»: [про майстерність О. Довженка] / М. Бажан // Кіно. – 1930. – № 5. – С. 8–9.

⁴⁹ Левчук В. «Земля»: [про фільм та майстерність О. Довженка] / В. Левчук // Кіно. – 1930. – № 6. – С. 8–9.

⁵⁰ Полторацький О. Образовість у кіно / О. Полторацький (Озеров) // Кіно. – 1927. – № 1. – С. 12.

⁵¹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро (гол. уряд.), Т. В. Вересовська, В. А. Кучмаренко, Л. Ю. Портнова, Л. І. Стрельська; Ред. кол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук, Л. М. Гордієнко, Л. І. Стрельська, В. А. Смолій, Е. С. Соловей, І. Ф. Курас; Наук. ред

Отже, наявний опублікований комплекс джерел дозволяє всебічно і в повній мірі об'єктивно висвітлити ідеологічні та юридично-правові засади взаємин радянської комуністичної держави і православної церкви та простежити за тим, як вони реалізовувались на практиці.

1.3. Методологія дослідження

Методологію складають як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, систематизація), так і спеціальні методи і принципи опрацювання джерел та наукової літератури. Їхнє поєднання дозволило об'єктивно розкрити означену тему дослідження.

Метод аналізу та синтезу допоміг визначити сутність і специфіку відносин радянської комуністичної держави і церкви, сформулювати висновки.

Метод систематизації був застосований з метою класифікації та характеристики історіографічних напрацювань і джерельної бази.

Серед спеціальних методів історичної науки були використані проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та історико-правовий.

Проблемно-хронологічний метод дозволив простежити послідовність і логіку прийняття спочатку російськими, а потім і українськими партійними і державними органами влади (Раднаркомом РСФРР, ВЦВК, ЦК РКП(б), Раднаркомом УСРР, ВУЦВК, ЦК КП(б)У та окремими наркоматами) різноманітних декретів, законів, актів та інших документів, які регулювали нормативно-правове та юридичне становище церкви та священнослужителів, а також прослідкувати еволюцію антирелігійної політики, виділити окремі періоди і їх характерні риси.

За допомогою історико-порівняльного та історико-правового методів вдалося визначити закономірності та причинно-наслідкові зв'язки розглянутих процесів і явищ.

Також при дослідженні відображення образу церкви і служителів культу в кінематографі і художній літературі використовувались методи історичної імагології, зокрема імагологічний концепт «ворога».

В методологічному арсеналі основоположним є принцип історизму. Його використання дало змогу розглянути антирелігійну діяльність органів радянської влади як комплекс взаємозалежних і взаємопов'язаних аспектів з урахуванням основоположних постулатів марксистської комуністичної ідеології, особистих поглядів більшовицьких лідерів та зв'язку із соціально-економічними та політичними реаліями означеного періоду.

Принцип об'єктивності сприяв всебічному та розгорнутому дослідженню окресленої проблематики на основі аналізу історіографії та джерельної бази.

Принцип системності забезпечив розуміння цілісності аспектів теми дослідження та врахування впливу тих чи інших обставин на прийняття законодавчих актів і окремих рішень радянськими органами влади.

Отже, використання загальнонаукових і спеціальних методів дало змогу вирішити поставлені завдання дослідження і досягти визначеної мети.

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АНТИЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

2.1. Комуністична ідеологія про релігію і церкву

Для генези відносин держави з церквою в більшості країн характерним є паралельний розвиток цих двох інституцій протягом всього історичного процесу. Секуляризаційні процеси проходили природним, еволюційним шляхом, а внесення змін до законодавств диктувалися практичною необхідністю. Були й винятки, найвідомішим з яких є спроба радикально змінити становище церкви в ході Великої французької революції, однак вони не мали суттєвого успіху. Особливістю антирелігійної діяльності комуністичного режиму було те, що вона спиралася на потужне теоретичне й ідеологічне підґрунтя, яке не завжди корелювалося з суспільно-політичною ситуацією в країні, що заставляло владу вдаватися до, на перший погляд, суперечливих і непослідовних стратегій боротьби з релігією.

В основу більшовицької церковної політики лягли погляди Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Володимира Леніна. Висловлювання цих основоположників наукового атеїзму про соціальні і гносеологічні корені релігії, її класову сутність, її походження, еволюцію та неминуче закономірне відмирання в умовах комуністичного суспільства є тим теоретичним ідеологічним фундаментом, на основі якого будувалася політика комуністичної партії і радянської держави по відношенню до релігії, церкви, віруючих.

Марксистську концепцію феномену релігії можна охарактеризувати сентенцією «Релігія – опіум народу». Це образне визначення релігії К. Маркс використав в 1844 році в своїй праці «До критики гегелівської філософії права. Вступ», де він стверджував таке: «Релігійне убозтво є одночасно і виразом дійсного убозтва, і протестом проти цього дійсного убозтва. Релігія – це зітхання пригнобленої істоти, серце безсердечного світу, подібно

до того, як вона – дух бездушних порядків. Релігія є опіумом народу». Далі німецький філософ зазначав, що скасування релігії, як ілюзорного щастя народу, є вимогою для його дійсного щастя⁵².

На думку Карла Маркса релігія з самого моменту свого виникнення відігравала в суспільному розвитку реакційну функцію. Говорячи про соціальні принципи християнства, яке проповідувало любов до ближнього, він писав: «Соціальні принципи християнства виправдовували античне рабство, звеличували середньовічне кріпосництво і уміють також, у випадку необхідності, захистити, хоча і з жалюгідною гримасою, сучасне пригноблення пролетаріату. Соціальні принципи християнства проповідують необхідність існування класів – пануючого і поневоленого, – і для останнього у них знаходиться лише благочестиве побажання, щоби перший йому благодіяв»⁵³.

Фрідріх Енгельс також присвятив чимало своїх досліджень релігії та її ролі в історичному процесі. Будучи за своїми переконаннями атеїстом, Енгельс визнавав за певних історичних умов опозиційну щодо пануючого класу роль релігії. Ось що він писав про християнство, яке, на його думку, першопочатково було релігійним вченням рабів, вигнанців, знедолених, гнаних і пригноблених: «В християнстві вперше була виражена негативна рівність перед Богом всіх людей як грішників і в більш вузькому сенсі рівність тих і інших дітей божих, спокутуваних благодаттю і кров'ю Христа»⁵⁴.

⁵² Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О религии. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983. – С. 8–9.

⁵³ Каширін П. Карл Маркс і його вчення про боротьбу з релігією / П. Каширін // Безбожник. – 1938. – № 4. – С. 4.

⁵⁴ Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О религии. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983. – С. 72.

Як приклад оптимальної моделі відносин між державою і церквою основоположники марксизму наводили Паризьку Комуну, яка: «Негайно взялась за те, щоб зламати знаряддя духовного пригноблення, «силу попів», шляхом відділення церкви від держави і експропріації всіх церков, постільки вони були корпораціями, які володіли майном»⁵⁵.

Такі радикальні по відношенню до церковних організацій погляди буйно проросли серед російських марксистів-комуністів, особливо в середовищі більшовиків. Микола Бердяєв називав войовничий атеїзм російських революційних соціалістичних і анархічних напрямків «вивернутою навиворіт російської релігійністю, російської апокаліптикою». Ця ідея є однією з головних в книзі Бердяєва «Витоки і зміст російського комунізму». Оглядаючи різноманітні прояви російської ідейної життя, він незмінно виявляє в них явну або приховану присутність релігійної психології з такими її ознаками, як «аскетичне звуження свідомості», догматизм і тому подібне⁵⁶. В своїй останній книзі «Царство духу і царство Кесаря» філософ порівняв комунізм з релігією: «Марксизм, як релігія, є секуляризована форма ідеї приречення. Псевдо-релігійний характер носить також поділ історії на дві частини. До соціалістичної чи комуністичної революції, є лише введення в історію, лише після неї – початок справжньої історії. В основі марксистської релігії лежить секуляризований, не усвідомлений хіліазм. Поза цим весь пафос марксизму позбавлений будь-якого сенсу. Марксисти дуже сердяться, коли марксистську доктрину розглядають, як теологію, але їм ніколи не вдалося спростувати це визначення»⁵⁷.

⁵⁵ Там само, С. 185.

⁵⁶ Лучшев Е. М. Антирелигиозная пропаганда в СССР: 1917–1941 гг. / Е. М. Лучшев. – СПб.: «Информационно-техническое агентство Ритм», 2016. – С. 32.

⁵⁷ Бердяев Н. А. Царство Духа и царство кесаря / Н. А. Бердяев. – Париж: Утса-press, 1951. – С. 124.

На три десятиліття раніше, 3 січня 1918 р. вийшла стаття представника лівої інтелігенції В. Г. Богораза «Більшовизм як релігія», в якій автор дуже тонко підмітив сприйняття широкими народними масами революції, як явища релігійного: «Революцію і нове вчення ця безграмотна маса сприйняла виключно і повністю, як вчення релігійне. Втім, їй був не доступний ніякий інший метод сприйняття, окрім релігійного... Більшовизм – це релігійна форма соціалізму, доступна широким масам – у вигляді посильної поступки тим, хто з ранку і до вечора волає про загальне хуліганство і загальну розбещеність величезного російського народу. Для грамотної Росії соціалізм – це політико-економічна доктрина. Для безграмотної Росії соціалізм – це релігія, це більшовизм»⁵⁸.

Схожість релігійного і соціалістичного світоглядів бачили і самі носії комуністичної ідеології. Так, в середовищі лівих більшовиків виникла течія богобудівників, для представників якої релігія виступала відповіддю на фундаментальну потребу людства. Найвідомішими обличчями цього руху були Олександр Богданов і Анатолій Луначарський. Богданов намагався відродити полум'яну віру в світле майбутнє за допомогою утопічного роману «Червона зірка», в якому він описав ідеальне комуністичне суспільство марсіян, яке склалося завдяки дотримання наукових інструкцій⁵⁹.

А. Луначарський у другій частині своєї праці «Релігія і соціалізм» характеризує раннє християнство і бачить в ньому витoki комунізму: «Комуністичний дух першопочаткового, народного християнства не підлягає сумніву. Ми бачимо також, що то був чисто споживацький і глибоко

⁵⁸ Шахнович М. М. В. Г. Богораз о религии и большевизме / М. М. Шахнович // Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология. – 2018. – Т. 34, № 3. – С. 448.

⁵⁹ Даниэла С. Богостроительство и авторитаризм: проблема соотношения большевизма и религии / С. Даниэла // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2019. – № 1–2. – С. 544.

аскетичний комунізм. Чи був він революційним? Так, звісно. По запереченню всього тогочасного культурного світу, по протиставленню йому абсолютно нових форм життя, він революційний. Всяка ідеологія, що щиро відображає настрої пригноблених мас не може не бути в своїй глибині революційною». При цьому автор критикує раннє християнство і Христа як комуніста за надмірну пасивність⁶⁰.

Після встановлення радянської влади Луначарський поміняв деякі свої погляди на природу релігії і став одним з головних керівників антирелігійного руху в СРСР. В своїй статті «Про антирелігійну пропаганду» він визнавав допустимими урізання в радянській державі свободи думки, совісті, слова, остільки нею зловживають «в цілях прямої класової боротьби проти диктатури пролетаріату»⁶¹. При цьому радянський нарком освіти виступав проти створення для боротьби з релігійними упередженнями окремого наркомату чи відділу при наркоматі освіти, вважаючи, що це не принесло б користі, а лише викликало б зайві нарікання населення⁶².

Головна роль у виробленні антирелігійної державної політики належала Володимиру Леніну. Ставлення вождя пролетаріату до проблеми релігії пройшли певну еволюцію. Так, в дореволюційні роки В. Ульянов неодноразово виступав на захист релігійної свободи для представників різних віросповідань в Російській імперії, зокрема в 1901 в одній з його статей йшлося про «інквізиторське цькування сектантства» ревнителями православ'я, В еміграції Ленін особисто спілкувався з попом Георгієм

⁶⁰ Луначарский А. В. Религия и социализм. В 2 т. – Т. 2. / А. В. Луначарский. – СПб.: Шиповник, 1911. – С. 139–140.

⁶¹ Луначарский А. В. Религия и просвещение / Сост. и примеч. В. Н. Кузнецова; Вступ. ст. Ю. Б. Пищика. – М.: Сов. Россия, 1985. – С. 194.

⁶² Луначарский А. В. Об атеизме и религии (Лекции, статьи, письма и другие материалы) / Вступит. статья и общая ред. А. Ф. Окулова. – М., «Мисль», 1972. – С. 453.

Гапоном і визнавав, що вчинки цього священика мали певну користь для визвольного руху в Російській імперії⁶³.

Ленін закликав не ображати релігійних почуттів віруючих, аби не відштовхувати від себе значну кількість потенційних прихильників. Він вказував на те, що буржуазія навмисно створює міжконфесійну ворожнечу для того, аби відволікти трудящих від корінних питань класової боротьби, що буржуазії вигідно розколювати маси за релігійним принципом, щоб розколоти єдиний фронт трудящих⁶⁴.

Однак значно частіше В. Ленін виступав з заявами на кшталт того, що релігія є опіумом чи духовною сивухою для народу. В його статті «Про ставлення робітничої партії до релігії» (1909 р.) говориться: «Усі сучасні релігії, церкви й усілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди, як органи буржуазної реакції, що слугують захисту експлуатації і одурманенню робітничого класу». Слідом за Марксом і Енгельсом Ленін виступав за відокремлення церкви від держави і свободу совісті для усіх громадян, окрім членів більшовицької фракції РСДРП, оскільки пропаганда атеїзму, на його думку, була важливою складовою партійної ідеології, а відтак кожен комуніст мав бути войовничим безбожником. При цьому сам Ленін не плекав ілюзій, що релігію можна знищити однією лише антирелігійною проповіддю, не підірвавши при цьому її економічні основи⁶⁵.

Після Жовтневого перевороту 1917 р., вже в якості Голови Раднаркому, Володимир Ленін став активно втілювати свої теоретичні погляди в життя.

⁶³ Смирнов М. Ю. Религия и Библия в трудах В. И. Ленина: новый взгляд на старую тему / М. Ю. Смирнов // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2011. – № 2. – С. 109.

⁶⁴ Царицин А. Ленін про релігію та боротьбу з нею / А. Царицин // Безбожник. – 1938. – № 12. – С. 4.

⁶⁵ Ярославский Е. М. Мысли Ленина о религии / Е. М. Ярославский. – М.: Красная Новь, 1924. – С. 13–14.

До завершення збройної боротьби з противниками радянської влади в ході Громадянської війни більшовики ще не дозволяли собі демонстративної руйнації храмів і масових репресій віруючих. Однак вже на початку 1922 року Ленін знову ставить питання про боротьбу з релігією в спеціальній статті, написаній ним для журналу «Під прапором марксизму». В ній він критикував державні установи, які мали займатися організацією пропаганди войовничого атеїзму, але вели цю роботу «вкрай мляво, вкрай незадовільно, відчуючи на собі гніт спільних умов нашого істинно-російського бюрократизму»⁶⁶.

Антирелігійні погляди Льва Давидовича Троцького також базувалися на марксистський принципах. Ще задовго до Революції 1917 р. Троцький писав про своє ставлення до Православної церкви в Росії, яка для нього виступала частиною державного апарату насилля. Оцінюючи державну політику імператорської Росії за Миколи II, він пише, що вона мала «підлий святенницько-розбійницький і церковно-погромний характер». На початку 1920-их років більшість постанов Політбюро ЦК, що регулювали церковне питання були написані або особисто Троцьким, або за його ініціативи. Саме йому належить ідея розколу РПЦ для полегшення її подальшого знищення⁶⁷.

З іншого боку, Лев Троцький в 1914 році в статті «Росія і Європа» розмірковував над тим, що в Російській православної церкві на певному етапі суспільного розвитку має відбутися реформація, як це сталося з католицькою церквою у Західній Європі. Пізніше, на початку 1920-их років, фактично керуючи роботою Антирелігійної комісії, він спробував нав'язати свою «реформаційну» програму лідерам обновленського руху. В цю програму входили тези з доктрини «нової релігійної свідомості», а також пропозиція

⁶⁶ Там само, С. 16–17.

⁶⁷ Фирсов С. Л. «Власть и огонь»: Церковь и советское государство: 1918 – нач. 1940-х гг.: очерки истории / Фирсов С. Л. – М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитар. ун-т, 2014. – С. 171–172.

ввести нові догмати. В результаті відсторонення ставленика Троцького Попова з посади голови Антирелігійної комісії, ці тези так і не були прийняті на Помісному соборі обновленської церкви, який відбувся в 1923 році⁶⁸.

Публіцистика 1900–1910-их рр. показує, що до 1917 р звернення до релігійного питання у Йосипа Сталіна було фрагментарним. Після призначення його наркомом у справах національностей теми, пов'язані з релігією, розглядалися їм з метою залучення в радянське будівництво представників «відсталих» в культурному відношенні народностей – головним чином мусульман, до яких влада, на відміну від православних, йшла на поступки, оскільки більшовицька пропаганда змальовувала їх у вигляді жертв царського гноблення. Тому Сталін орієнтував на гнучкий підхід до віруючих-мусульманам⁶⁹.

З часом ставлення Сталіна до релігійного питання зазнало еволюції. В «Короткому курсі історії ВКП(б)», який був написаний за його безпосередньої участі, показана величезна роль ідей Маркса, Енгельса та Леніна в боротьбі з класовими ворогами, до яких відносилась і церковні служителі. Вивчення історії партії мало б допомогти ліквідувати політичну і теоретичну відсталість антирелігійних кадрів⁷⁰.

Ідеологічні принципи ставлення більшовицької партії до церкви були викладені в написаній в 1919 році М. Бухаріним і Є. Преображенським «Азбуці комунізму». В цій праці через призму соціально-економічних

⁶⁸ Воронцова И. В. Л. Д. Троцкий и идея создания «реформаторской советской церкви» (1921–1923 гг.) / И. В. Воронцова // Новый исторический вестник. – 2010. – № 24. – С. 15–25.

⁶⁹ Курляндский И. А. Сталин и религиозный вопрос в политике большевистской власти (1917–1923 гг.) / И. А. Курляндский // Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ. 2012. № 48. – С. 72.

⁷⁰ Царицин А. Ленін про релігію та боротьбу з нею / А. Царицин // Безбожник. – 1938. – № 12. – С. 4.

відносин обґрунтовувалась потреба у відокремленні церкви від держави і подавалась готова модель поведінки комуніста, згідно якої бути одночасно комуністом і віруючою людиною було неможливо⁷¹.

Отже, в основу комуністичної концептуальної моделі державно-церковних відносин було покладено марксистсько-ленінське вчення про релігію, квінтесенцією якого є вирази «опіум для народу» і «духовну сивуху». Однією з головних завдань більшовицької партії на думку її лідерів мала стати войовнича пропаганда безбожництва серед усіх верств населення при формальному визнанні свободи совісті і засудженні розпалювання міжрелігійної ворожнечі. При цьому не лише критики марксистської ідеології, а й деякі більшовики бачили подібність між комунізмом і християнством, останні навіть намагалися знайти теоретичне обґрунтування в необхідності створення нової релігії.

2.1. Нормативно-правові основи державної антирелігійної політики

Із приходом до влади більшовиків, ленінський уряд почав поступово впроваджувати у суспільне життя основні постулати марксизму, що стосувалися релігії. Чи не найпотужнішим інструментів комуністичного режиму, за допомогою якого він планував здійснити кардинальні реформи у царині відносин між державою і церквою, було радянське законодавство.

Перший декрет радянської влади від 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. «Про землю» позбавляв церкву прав на володіння землею. Декрет «Про земельні комітети» прийнятий 4 (17) грудня 1917 р. передавав усі сільськогосподарські землі, включно з церковними та монастирськими, у

⁷¹ Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади [Електронний ресурс] / Людмила Бабенко // Україна модерна. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://uamoderna.com/md/babenko-atheism>.

компетенцію держави. 11 (24) грудня декрет про передачу усіх церковних шкіл організаційно оформив їх передачу в Комісаріат просвіти. З 1918 р. при Наркоматі юстиції почав діяти ліквідаційний відділ на чолі з П. Красиковим, який займався ліквідацією культових споруд та реквізицією церковного майна⁷².

16 грудня 1917 р. був виданий Декрет «Про розірвання шлюбу», який знищив існуючий до цього шлюбозлучний процес. Було також ліквідовано нерівноправне становище так званих «незаконнонароджених» дітей. Через два дні, 18 грудня, приймається Декрет Раднаркому і ВЦВК «Про цивільний шлюб», за яким шлюб церковний вважався недійсним. Священикам заборонялося здійснювати релігійні обряди хрещення і вінчання без попередньої їх реєстрації у відповідних відділеннях РАГСу. Однак практична реалізація положень декретів про цивільний шлюб і акти громадянського стану не знайшла підтримки широких верств населення, особливо в сільській місцевості, де сила традицій і авторитет священнослужителів дозволили ще тривалий час зберігати церковний шлюб і релігійні обряди хрещення і поховання⁷³.

31 грудня 1917 р. в есерівській газеті «Справа народу» було сповіщено про намір уряду в найближчий час розглянути проект декрету про відділення церкви від держави, тут же було опубліковано його основні положення. Серед православної ієрархії та духовенства переважало негативне ставлення до законопроекту, який розглядався як акт, що узаконює гоніння на релігію і церкву. Саме тому перше засідання другої сесії Помісного собору, яке

⁷² Гула Р. В., Щурко О.М. Особливості державно-церковних відносин у 1918–1929 роках / Р. В. Гула, О. М. Щурко // Архіви України. – 2014. – № 3. – С. 131.

⁷³ Будник Ф. Г. Антирелигиозные законодательные акты советской власти в период 1917–1918 гг. // Гуманитарий: актуальные проблемы гуманитарной науки и образования. – 2010. – № 4. – С. 95–96.

відкрилось 20 січня 1918 р., було присвячене виробленню протидій діям радянської влади і мір захисту церкви. Тоді ж на Соборі Патріарх Тихон піддав анафемі владу і тих, хто виконував її розпорядження або ж співчував їй⁷⁴.

Дізнавшись про вчинок Патріарха, ввечері 20 січня Раднарком збирається на екстрене засідання, на якому приймається Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який усував усталені протягом багатьох століть відносини між церквою та державою. Документ передбачав суворе обмеження прав вірян та релігійних організацій, які позбавлялися прав юридичної особи, можливості використовувати матеріальну власність, займатися вихованням дітей в релігійному дусі. Разом з тим декрет передбачав заходи, що забезпечували функціонування релігійним установам. Так, гарантувалося вільне виконання обрядів, які не порушували громадського ладу і не посягали на права громадян, релігійним товариствам надавалася можливість безкоштовно користування будівлями і предметами для проведення богослужінь⁷⁵.

Цікаву оцінку декрету дав аташе при французькій військовій місії в Петрограді капітан Ж. Садуль, який вже 21 січня в листі французькому міністру А. Тома писав про те, що багато наркомів занепокоєні тим, щоб ця міра не викликала нових труднощів в уряді, «чия німецька влада і без того наштовхується на багато перешкод, і як би релігійна війна не додалась до світової і громадянської». Сам же Садуль схилився до більш оптимістичного прогнозу: якщо церкви і предмети культу будуть поважатися, монастирі

⁷⁴ Одинцов М. И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М. И. Одинцов. – М.: Знание, 1991. – С. 9.

⁷⁵ Чучалін О. П. Доля православної церкви в умовах запровадження нового радянського законодавства 1920–1930 рр. / О. П. Чучалін // Грані. – 2014. – № 7. – С. 126.

відійдуть селянам, церковні служителі не піддаватимуться грубому ставленню, то ніякі протести неможливі⁷⁶.

10 липня 1918 р. на V Всеросійському з'їзді Рад було прийнято Конституцію РСФРР, кілька статей якої стосувались безпосередньо релігійного питання. Так, в статті 13 йшлося про те, що церква відділяється від держави з метою забезпечення за трудящими дійсної свободи совісті, а свобода релігійної і антирелігійної пропаганди визнавалася за всіма громадянами. Також Конституцією передбачалась можливість надавати притулок іноземним громадянам, які переслідувались за релігійні переконання, позбавлялись пасивного й активного виборчого права монахи та духовні служителі церков і релігійних культур⁷⁷.

9 серпня 1921 р. Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків) приймає спеціальну постанову «З питання про порушення пункту 13 програми та про постановку антирелігійної пропаганди». Документ був прийнятий відповідно до програми партії і вимагав, щоб всі члени партії припинили зв'язок з релігійними організаціями і взяли активну участь в проведенні атеїстичної пропаганди, а також закликав не допускати в партію тих, хто якимось чином пов'язаний з релігійною службою. Саме в цей час активізувалося адміністративно-заборонне наступ на релігію⁷⁸.

Саме на законодавчий досвід Радянської Росії спиралась українські комуністи, коли починали створювати власну правову базу в галузі відносин

⁷⁶ Фирсов С. Л. «Власть и огонь»: Церковь и советское государство: 1918 – нач. 1940-х гг.: очерки истории / Фирсов С. Л. – М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитар. ун-т, 2014. – С. 22–23.

⁷⁷ Собрание узаконений и распоряжений Правительства за 1917–1918 гг. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1942. – С. 673–674, 680.

⁷⁸ Гаряева Д. А. Формирование советским государством правовой базы антирелигиозной политики (1917–1929 гг.) / Д. А. Гаряева // Вестник КИГИ РАН. – 2016. – № 2. – С. 21.

між державою і церквою. Так, в основу декрету від 22 січня 1919 р. Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» було покладено вищезгаданий аналогічний декрет Раднаркому РСФРР, однак, на відміну від Радянської Росії, в УСРР церкву не позбавляли права юридичної особи, хоча її заборонялося володіти власністю. Пунктом 3 декрету закріплювалось, що «кожен громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної»⁷⁹.

14 березня 1919 р. було прийнято Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки, в якій за аналогією з російським основним законом позбавлялись виборчих прав служителі культу і монахи, надавався притулок іноземцям, що переслідувались за релігійні злочини. В статті 23 визнавалось право пропаганди релігійних вчень, однак з уточненням, що вони не переслідують ніяких соціальних і політичних цілей⁸⁰.

3 серпня 1920 р. РНК УСРР видає декрет з промовистою назвою «Про узгодження законодавчої практики УСРР і РСФРР з питання про відділення церкви від держави», згідно якого до декрету від 22 січня 1919 р. вносилися зміни, які позбавляли церковні і релігійні товариства прав юридичного лиця,

⁷⁹ Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства в СССР /

П. В. Гидулянов // Полное собрание документов, ведомственных распоряжений и определений Верховного Суда РСФСР и других Советских Социалистических Республик. – М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1926. – С. 617–618.

⁸⁰ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 230–231.

а втілення в життя декрету покладалось на Народний Комісаріат Юстиції та його органи⁸¹.

Законні рамки релігійної агітації було встановлено спеціальною інструкцією Наркомюсту РСФРР від 19 червня 1919 р., яка зазначала, що «розповсюдження і пропаганда буржуазно-анархічних учень, під релігійним знаменом, спрямовані проти диктатури пролетаріату і селянства, підлягають карному суду на загальних засадах»⁸².

Після створення в грудні 1922 р. Радянська Україна опинилась перед потребою в прийнятті нового основного закону. Перша Конституція СРСР, прийнята в 1924 р, не містила розділів, присвячених основним правам та обов'язкам громадян, залишивши регулювання цього інституту на рівні конституцій союзних республік. Конституція УСРР 1929 року закріплювала відділення церкви від держави і визнавалась воля релігійних переконань, однак пропаганда допускалась лише антирелігійна. Також зник пункт про притулок для переслідуваних за релігійні переконання, виборчих прав були позбавлені служителі культів і монахи, але уточнювалося, що лише у випадку, якщо це заняття є їхньою професією⁸³.

Єдиного загальносоюзного органу з керівництва церковною політикою навіть після утворення Радянського Союзу не існувало. Як наслідок, одні й ті самі питання взаємин з церквою в 1920-ті роки виконувалися не тільки по-

⁸¹ Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства в СССР / П. В. Гидулянов // Полное собрание документов, ведомственных распоряжений и определений Верховного Суда РСФСР и других Советских Социалистических Республик. – М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1926. – С. 618.

⁸² Там само, С. 30.

⁸³ Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 401, 409.

різному, але й різними відомствами. В Україні з 1921 року релігійним питанням опікувався VIII (з 1922 року – V) відділ Наркомюсту Української СРР, до завдань якого входило керівництво взаєминами держави і конфесій, координація роботи центральних і місцевих органів влади, підготовка нормативних актів, боротьба з порушеннями законодавства про культу. На місцях при губвиконкомах діяли відділи з реалізації декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», а в окремих губерніях – комісаріати у церковних справах. Питаннями церковного життя опікувалося відділення при НКВС (з 1923 року – відділ, з 1924 року – підвідділ культів у складі Адміністративного відділу). 1927 року з'явилася посада інспектора у справах культів, а 1930 – референта в Центральному адміністративному управлінні⁸⁴.

Отже, радянське законодавство в релігійній сфері було досить розпливчастим і слабо деталізованим. В Конституції декларувалися принципи свободи совісті і право проводити пропаганду релігійних вчень нарівні з антирелігійною пропагандою. При цьому ченці та інші служителі культу позбавлялися політичних прав. Відділивши на законодавчому рівні церкву від держави, більшовики фактично позбавляли її впливу на освітній процес і юридично позбавляли матеріальної власності. Все це дало в руки вищого партійного керівництва багато інструментів для обмеження діяльності релігійних установ навіть в дозволених межах.

⁸⁴ Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Киридон Алла Миколаївна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – С. 15.

Розділ III. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ АНТИЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УСРР

3.1. Антирелігійна діяльність органів партійної та державної влади

Першочерговим завданням більшовицького партійного керівництва у антирелігійній сфері було прагнення відірвати від церкви якомога більшу кількість населення, послабити авторитет священнослужителів, закрити храми та монастирі, згодом їх переобладнати на школи, будинки культури та музеї. Радянське законодавство позбавляло церкву можливості навчати і виховувати підростаюче покоління, натомість в закладах освіти проводилась антирелігійна робота не лише на уроках, а й у позаурочний час, зокрема, у гуртках проводились бесіди й диспути, організовувались вечори й екскурсії антирелігійного характеру⁸⁵.

Іншої позиції дотримується сучасний український дослідник І. Сіданіч, який у своїй статті «Особливості формування змісту духовно-морального виховання дітей у період розбудови системи шкільної освіти в українській соціалістичній радянській республіці (1917–1930)» період 1920–1928 рр. в шкільній освіті характеризує як нейтрально-безрелігійний: «Зміст навчального курсу будувався на науковій основі, не передбачаючи ні релігійної, ні антирелігійної проблематики»⁸⁶.

⁸⁵ Чучалін О. П. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920–1930 рр. / О.П. Чучалін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – 2014. – № 1, ч. 3. – С. 31.

⁸⁶ Сіданіч І. Особливості формування змісту духовно-морального виховання дітей у період розбудови системи шкільної освіти в українській соціалістичній радянській республіці (1917–1930) / І. Сіданіч // Теорія та методика управління освітою. – 2013. – № 10.

Схвалені пленумом і затверджені Політбюро ЦК КП(б)У в 1921 році «Тези з антирелігійної пропаганди» головними напрямками визначали боротьбу з церковними обрядами і таїнствами, відправою богослужінь, відзначенням релігійних свят, а першочергове завдання пропаганди полягало в обмеженні, викритті, знищенні і в заміні обстановкою комуністичного побуту зовнішнього впливу обрядів на психіку віруючих»⁸⁷.

Однією з форм витіснення релігійної обрядовості стали антирелігійні кампанії («антиріздвяні» та «антипасхальні»), проведені у формі святкувань, наповнених антирелігійним змістом. Прикладом таких акцій є «комсомольське Різдво» 1922 року, організатори якого ставили за мету «спростувати святість богів і показати, що новому поколінню не потрібні ні боги, ні чорти». Вказівки ЦК РКСМ рекомендували ходити по домівках з червоною зіркою, прославляючи радянську владу, влаштовувати «червоні ялинки», проводити масові карнавали тощо⁸⁸.

Неодноразові згадки про неефективність подібних заходів зустрічаються в щоденнику Сергія Єфремова. Так, змальовуючи Різдво 1924 року він зазначав, що робітники і службовці саботували вказівку вийти в свято на роботу, а комсомольці не стали справляти свої гульбища, адже минулого року на них ніхто не прийшов⁸⁹. Ще більш красномовним виглядає

⁸⁷ Киридон А. М. Десакралізація простору (1920–1930-і рр.): смислові та символічні засади / А. М. Киридон // Уманська старовина. – 2016. – № 1. – С. 135.

⁸⁸ Там само, С. 137.

⁸⁹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро (гол. уряд.), Т. В. Вересовська, В. А. Кучмаренко, Л. Ю. Портнова, Л. І. Стрельська; Ред. кол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук, Л. М. Гордієнко, Л. І. Стрельська, В. А. Смолій, Е. С. Соловей, І. Ф. Курас; Наук. ред. Е. С. Соловей. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 53.

його запис за 27 квітня тог ж року: «Великдень. Антирелігійна пропаганда – і повнісенькі церкви народу. Мабуть, ця пропаганда й жене туди людей. Спроба утвердити новий – релігійний скажу так – побут на комуністичних основах збанкрутувала видимо... 1921 р. Великдень був 1 травня. Большевики закликали робітників, замість релігійного святкування, на 1-травневій маніфестації – і жадна душа не вийшла. Скандал стався величезний, але науки з його для себе большевики не придбали, і методи антирелігійної пропаганди лишились ті ж самі. Ті ж самі й провали скандальні з них виростають»⁹⁰.

Радянські органи влади оголосили справжню війну культу мощей – земних залишків канонізованих церквою діячів, які були майже в кожному великому храмі і монастирях, і до яких приходили для поклоніння паломники. В інструкція Наркомюсту і Наркомпросу УСРР від 10 листопада 1920 р. йшлося про те, що розтин мощей не може бути визнано утиском чи обмеженням в справах віри, оскільки це було актом «розвінчання вікового обману». Підставою для розтину мощей могла слугувати ініціатива місцевого трудового населення, з дозволу губвиконкому чи губернського з'їзду рад. Розтини рекомендувалося проводити в присутності служителів культу і медичного персоналу, для унеможливлення в майбутньому обманних дій з мощами, їх потрібно було після процедури передавати в місцеві музеї, у відділи церковної старовини⁹¹. Часто розтини мощей супроводжувалися

⁹⁰ Там само, С. 116.

⁹¹ Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства в СССР / П. В. Гидулянов // Полное собрание документов, ведомственных распоряжений и определений Верховного Суда РСФСР и других Советских Социалистических Республик. – М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1926. – С. 70.

кінозйомкою для подальшого виготовлення антирелігійних документальних фільмів⁹².

Спроба переведення православного церковного календаря на новий стиль в 1923 році не отримала підтримки зі сторони церкви і віруючого населення. 3 березня 1923 року українське Політбюро визнало, що село категорично проти нового календаря і наказало партійним і радянським органам не вводити новий порядок в сільських місцевостях. Через місяць VII з'їзд КП(б)У формально прийняв резолюцію про необхідність покращувати взаємини з сільськими масами. На пленумі 22 червня 1923 року ЦК КП(б)У прийняв «Тези про антирелігійну пропаганду», які відкрито визнали провал кампанії проти релігії і «забобон» і звинуватили місцеві партійні органи (в Донбасі, Катеринославі, Полтаві, Одесі і Чернігові) в ексцесах, які були спровоковані серед сільського населення⁹³.

Ці та подальші кроки свідчили про перехід радянської влади до «релігійного непу». Не зумівши «кавалерійською атакою» знищити російську православну церкву, більшовики зробили ставку на розроблений Леніним і Троцьким ще в березні 1922 р. план, важливою складовою якого була організація розколу в православному середовищі шляхом виділення і підтримки лояльно налаштованої групи духовенства (обновленців). Не останню роль відіграла особиста позиція Сталіна, який мав семінарську

⁹² Карлявина А. И. Антирелигиозный кинематограф в советской пропаганде 1920-х годов / А. И. Карлявина // Артикульт. – 2019. – № 35. – С. 99.

⁹³ Фриз Г. «Вся власть приходам»: возрождение православия в 1920-е гг / Г. Фриз // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2012. № 3–4 (30). – С. 95–96.

освіту, добре розумівся в церковних питаннях і на той момент вже був обраний генеральним секретарем партії⁹⁴.

Ситуація в Україні відрізнялась тим, що тут йшла безкомпромісна боротьба між трьома головними церковними угрупованнями – тихонівців (Російська православна церква), обновленців (Синодальна церква, Жива церква) і автокефалістів (УАПЦ, Липківці, Самосвяти). Найчисельнішими були тихонівці, які станом на 1930 рік мали 4000 храмів і 4200 і саме проти них в основному була спрямована антирелігійна пропаганда. РПЦ активно відстоювала юліанський календар і церковнослов'янську мову в богослужінні, через що в народі та історіографії за ними закріпились назви «старостильники» і «слов'яни»⁹⁵.

Українська Автокефальна Православна Церква, яка виникла в ході національно-визвольного руху, що проявлявся передусім в прагненні до запровадження української мови в службі, організаційно оформилась в жовтні 1921 р. на Першому Всеукраїнському православному соборі. Кількість парафій УАПЦ точно встановити важко, в різні часи цифра коливалась від 2000 до 300 приходів. Завдяки помітним націонал-комуністичним настроям у більшовицькому керівництві України національно-релігійний рух не мав істотних перешкод у своєму розвитку. Крім того, влада вбачала в автокефалістах свого союзника в боротьбі проти тихонівців. При цьому з боку органів державної влади проводилася лінія на розпорошення церковних сил та створювалися перепони для будівництва

⁹⁴ Курляндский И. А. Сталин и религиозный вопрос в политике большевистской власти (1917–1923 гг.) / И. А. Курляндский // Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ. – 2012. – № 48. – С. 73.

⁹⁵ Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917 – 1941 рр. / С. І. Білокінь // Історико-географічні дослідження в Україні. – 1992. – № 2. – С. 108.

міцної, централізованої церковної організації.⁹⁶ З цією метою, наприклад, в 1924 р. за безпосереднього оперативного втручання чекістів шляхом відділення від УАПЦ амбітного М. Мороза та ще кількох єпископів була утворена так звана «Діяльно-Христова церква» (ДХЦ), яка знаходилася під повним керівництвом органів ДПУ. Подібним чином році була утворена Соборно-Єпископська церква митрополита Феофіла (Булдовського), яка відділилась від РПЦ («лубенський розкол»). З січня 1925 р. спецслужби почали вести «обробку» тихонівського єпископату» з метою створення нового угруповання для «боротьби з тихонівщиною і липківщиною». До червня 1925 р. співробітник ДПУ С. Карін підготував ініціативну групу з трьох єпископів, які скликали «собор» в місті Лубнах, на якому організаційно оформилась нова церковна структура, що пізніше взяла собі назву «Братське об'єднання парафій Української автокефальної Православної церкви» (БОПУПАЦ) і окремі общини якої про функціонували до 1937 року⁹⁷.

З другої половини 1920-х рр. посилюється тиск на священиків і мирян УАПЦ з боку каральних органів. Для дискредитації автокефального руху політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про репресії щодо керівників церкви. Хоча митрополит В. Липківський постійно декларував свою лояльність до радянської влади, однак, через обробку частини єпископату УАПЦ агентами ДПУ, був відсторонений від управління церквою⁹⁸.

⁹⁶ Історія православної церкви в Україні: збірка наукових праць. – К.: Четверта хвиля, 1997. – С. 256.

⁹⁷ Веденеев Д. В. Инспиратор церковных расколов 1920-х – начала 1930-х гг. На Украине (страницы биографии чекиста Сергея Карина-Даниленко) / Д. В. Веденеев // Петербургский исторический журнал. – 2015. – № 2 (6). – С. 214–215.

⁹⁸ Зубченко С. П. Політика радянського комуністичного режиму щодо церковно-релігійного життя в Україні (1930–1940-ві рр.) / С. П. Зубченко,

Прикладом деякої симпатії до автокефалістів з боку місцевих органів влади може служити Київський повітовий З'їзд представників Комітетів Незаможних Селян, який 30 серпня 1920 р. виніс резолюцію з релігійного питання, в котрій визнавав необхідним, щоб богослужіння в усіх церквах Київського повіту велося на українській мові⁹⁹.

Обновленський рух – течія у православній церкві, що виник після Лютневої революції 1917 р. з метою оновлення Церкви. Для цього передбачалося провести демократизацію церковного управління та модернізацію в дусі часу всього релігійно-церковного комплексу. Обновленці розробили низку програмних реформ, що охоплювали всі сфери церковного життя. В травні 1922 р. в Москві було створено Вище церковне управління (ВЦУ) Живої Церкви, яка невдовзі почала діяти і на території України¹⁰⁰.

Яскраво демонструє використання радянськими спецслужбами обновленської церкви для створення ситуації міжконфесійної ворожнечі циркулярний лист ДПУ УСРР Губернським відділам ДПУ про необхідність повсюдної організації осередків «Живої Церкви» від 9 вересня 1922 року, в якому ця церковна організація трактувалась як ворожа по своїй суті до комуністичного і пролетарського руху, однак, постільки обновленці вносили розкол в церкву, видаляли реакційні елементи від впливу на маси віруючих,

І. В. Батюк // Література та культура Полісся. Серія : Історичні науки. – 2018. – № 92. – С. 203–213.

⁹⁹ Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства в СССР / П. В. Гидулянов // Полное собрание документов, ведомственных распоряжений и определений Верховного Суда РСФСР и других Советских Социалистических Республик. – М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1926. – С. 34.

¹⁰⁰ Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917 – 1941 рр. / С. І. Білокінь // Історико-географічні дослідження в Україні. – 1992. – № 2. – С. 114.

то більшовики були зацікавлені в їхній перемозі над старим духовенством (тихонівцями). Губвідділам ДПУ наказувалось вести роботу в двох напрямках: створення в містах і селах осередків Живої Церкви з подальшим сприянням їм в захопленні влади в усіх церковних структурах та збір матеріалів, що викривали представників старого духовенства в активній контрреволюції. Для досягнення поставлених завдань необхідно було створити широку мережу секретних агентів з числа лояльних до влади священників і мирян. Якщо таких не було, то рекомендувалось використовувати жадібних до грошей або тих, хто знаходився в скрутному матеріальному становищі¹⁰¹.

В тому ж документі подана яскрава характеристика УАПЦ: «Якщо до цих пір до автокефалістів ми ставилися терпимо, то це пояснюється тим, що вони своєю роботою вносили розкол в організовані ряди ворожої нам церкви. Оскільки це завдання виконується в даний момент групою «Жива Церква», остільки причина нашого колишнього ставлення до автокефалістів відпадає... Органи ГПУ повинні докласти всіх зусиль, щоб добути якомога повніший і яскравий матеріал, що викриває автокефалістів в зв'язку з петлюрівським підпіллям, закордонними штабами контрреволюції і взагалі контрреволюційної роботі»¹⁰².

5 лютого 1923 р. на IV Всеукраїнській нараді колегії Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР було прийнято резолюцію про закриття чоловічих і жіночих монастирів. Планувалося, що в кожній губернії залишиться по одному діючому жіночому і чоловічому монастирю, що знаходяться далеко від населених пунктів і шляхів сполучення. Прийняте

¹⁰¹ «Требование заполнения анкеты сексота необязательно». Инструкция ГПУ Украины по организации групп «Живой Церкви» / Публикация, вступительная статья, и примечания свящ. А. Мазырина // Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ. – 2011. – № 42. – С. 119–120.

¹⁰² Там само, С. 122.

рішення відповідало інтересам обновленської «Живої церкви», члени якої на своєму з'їзді засудили інститут «вченого чернецтва» і прийняли рішення закрити розташовані в містах монастирі¹⁰³.

Про підтримку обновленців вищими державними і партійними органами влади також свідчить інформаційне зведення VI відділення Секретного відділу ОДПУ «про стан православних церковників» по губерніях СРСР станом на 1 січня 1924 р., в якій детально проаналізовані настрої населення по відношенню до тихонівців і обновленців. Що стосується українських губерній, то тут обновленці, за винятком Херсонської губернії, майже не мали впливу, натомість відмічалась підтримка автокефалістів українською інтелігенцією та куркулями. Також із документу слідує, що в Україні спостерігався сильний релігійний підйом, що інколи межував з фанатизмом, зокрема по Волинській губернії поширилась хвиля обновлення ікон та інших чудес, до яких організовувались масові паломництва «з хоругвами і церковним дзвоном», в Київській губернії священики роз'їжджали по селах і влаштовували нічні молебні¹⁰⁴.

На території Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, що входила до складу УСРР була введена обов'язкова реєстрація церковнослужителів усіх конфесій в органах НКВС. Метою влади було отримання повної інформації про кожного служителя культу, про його минуле, політичну і церковну орієнтацію. До червня 1925 р. на облік було взято 35 протоієреїв, 213 священиків і п'ятеро священнослужителів, які

¹⁰³ Макарьська А. Ставлення до інституту чернецтва православних рухів і конфесій в радянській Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. / А. Макарьська // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Історичне релігієзнавство. – 2009. – № 1. – С. 162–163.

¹⁰⁴ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 2. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – Новосибирск – М., «Сибирский хронограф», «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. – С. 378–379.

прибули з інших місцевостей, 44 диякона, а також двоє ксьондзів, 15 рабинів та п'ять читців Тори, 11 протестантських («сектантських») проповідників. Двоє священнослужителів були засуджені «за порушення правил взяття на облік» і «привласнення функцій громади»¹⁰⁵.

Дозволивши церквам в період 1923–1929 рр. більш-менш вільно розвиватись, більшовики ні на мить не припиняли вести антирелігійну пропаганду. Для посилення агітаційної роботи в травні 1925 р. було створено Союз безбожників, при якому діяло видавництво «Безбожник», що випускало спеціальну літературу і періодику: газету «Безбожник», журнал «Безбожник» і науково-методичний журнал «Антирелігіозник». Редактором всіх трьох видань був О. Ярославський. Він же очолював створену в 1922 р при ЦК РКП(б) (потім ВКП (б)) Антирелігійну комісію, яка відала питаннями щодо проведення відділення Церкви від держави, спільно з ОГПУ контролювала релігійні організації, що діяли на території СРСР. Саме ця комісія давала вказівки про закриття і ліквідації храмів і монастирів. Таким чином, Союз безбожників, створений за рішенням ЦК партії, був основою всієї атеїстичної роботи партії і радянського уряду. В червні 1929 року на II з'їзді Союзу безбожників приймається рішення про його перейменування в Союз войовничих безбожників (СВБ). Кількість членів СВБ стрімко зростала – з урахуванням того, що участь в роботі цієї організації було практично для членів партії і комсомольців, У 1929 році в його лавах нараховувалось близько півмільйона громадян країни, в 1930 році – 2 мільйони осіб, на 1 січня 1931 року – 3,5 мільйони, на 1 травня 1931 року – вже 5 мільйонів чоловіків. Членами СВБ могли бути діти з 14-річного віку¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Царан Т. Судьбы священников и церковных активистов в Молдавской АССР / Т. Царан // Русин. – 2008. – № 1–2. – С. 201.

¹⁰⁶ Гурьянов П. С. Антирелигиозная борьба большевиков в 1920–1930-е гг. при помощи кино / П. С. Гурьянов // Общество: философия, история, культура. – 2018. – № 8 (52). – Режим доступа до ресурсу:

В УСРР значна частина партпрацівників негативно поставилась до створення Союзу. Після XIII партійного з'їзду багато окружних комітети КП(б) України, посилаючись на негативні наслідки перегинів і адміністрування, почали згортати антирелігійну пропаганду і забороняти діяльність «безвірників». У квітні 1925 року відбулася Всеукраїнська нарада агітпропів, яка виступила проти організації в республіці будь-яких товариств для боротьби з релігією. В кінці того ж року Агітпроп ЦК КП(б)У видав збірник «Шляхи антирелігійної пропаганди», який підтвердив цю позицію¹⁰⁷.

Початок роботи по створенню української філії Союзу безбожників припадає на квітень 1926 року, коли в Харкові була створена Тимчасова Всеукраїнська Рада Спілки безвірників, завданням якої було спільно з іншими партійними організаціями створювати місцеві осередки СБ, розробляти програмні документи, інструкції тощо. У 1927 році починає видаватися журнал «Безвірник» українською мовою, а в травні 1928 року проходить Всеукраїнський з'їзд Спілки безвірників, на якому завершується організаційне оформлення цього громадського товариства¹⁰⁸.

В 1926 році в Спілці безвірників УСРР нараховувалося лише близько 20 тис. осіб. Розгортання мережі місцевих осередків проходило повільно через побоювання керівництва Спілки, що ігнорування принципу добровільності може викликати негативне ставлення населення до громадської організації. Партійне керівництво в свою чергу намагалось

<https://cyberleninka.ru/article/n/antireligioznaya-borba-bolshevikov-v-1920-1930-e-gg-pri-pomoschi-kino>.

¹⁰⁷ Лучшев Е. М. Антирелигиозная пропаганда в СССР: 1917–1941 гг. / Е. М. Лучшев. – СПб.: «Информационно-техническое агентство Ритм», 2016. – С. 163–163.

¹⁰⁸ Свистович С. Система радянських громадських об'єднань Української РСР в 20–30-ті роки ХХ століття / С. Свистович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С. 22.

допомагати товариству у вирішенні питань фінансового і матеріально-технічного забезпечення. Так, Народний комісаріат освіти Української СРР отримав доручення надати Спілці безвірників грошову субсидію для забезпечення потреб поточної роботи¹⁰⁹.

Одним з основних інструментів ведення атеїстичної пропаганди були засоби масової інформації, що їх величезними тиражами видавала Союз безбожників і його республіканські філії. У 1922 р. в Москві починає друкуватись газета «Безбожник», яка згодом стане друкованим органом СБ. У 1923 р. паралельно з газетою починає видаватись однойменний журнал, який згодом змінить назву на «Безбожник у станка», а ще згодом поверне собі стару назву. Часопис був розрахований на широку публіку читачів, щедро проілюстрований кольоровими і чорно-білими малюнками, карикатурами та іншим наочним матеріалом. В журналі публікувались матеріали художнього, природничо-наукового та публіцистичного характеру, причому останніх було найбільше¹¹⁰.

У 1926 р. в Радянському Союзі вийшов перший номер журналу «Антирелігіозник», який став теоретичним і методичним центром атеїстичного руху. На сторінках «Антирелігіозника» поміщалися статті з питань історії релігії та атеїзму, марксистсько-ленінської філософії і природознавства, друкувалися стенограми наукових нарад при центральній Раді Союзу войовничих безбожників, велася підготовка до наукових конференцій з антирелігійної пропаганди, і потім докладно висвітлювалися їх підсумки¹¹¹.

¹⁰⁹ Там само, С. 24.

¹¹⁰ Чучалін О. П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920–1930–ті рр. / О. П. Чучалін // Гілея: науковий вісник. – 2019. – № 142 (1). – С. 184.

¹¹¹ Бардилева Ю. П. Антирелигиозная пропаганда на Европейском Севере России по материалам журналов «Антирелигиозник» и «Безбожник» (1925–

Боротьба з релігійним опіумом велася також на шпальтах місцевих газет. Так, в Чернігівській газеті «Червоний стяг» значне місце відводилося антирелігійній тематиці. Зокрема в ній було надруковано цикл матеріалів, спрямованих проти святкування традиційних християнських свят, таких як Пасха і Різдво. Паралельно читачам пропонувалася альтернатива у вигляді нових – комуністичних, друкувались програми атеїстичних заходів тощо¹¹².

Для ведення атеїстичної агітації серед жіноцтва у таких періодичних виданнях як «Комунарка України», «Селянка України» та інших значне місце для відводилося пропагандистських матеріалів на антирелігійну тематику, у яких акцент робився на тому, що релігія є причиною нерівноправного становища жінок по відношенню до чоловіків. Ці журнали розповсюджувалися по всій країні¹¹³.

Однак, незважаючи на всі зусилля комуністичної пропаганди, число духовенства і віруючих не лише не зменшувалося, а навіть зростало. Так, з тез доповіді агітаційно-пропагандистського ЦК КП(б)У дізнаємось, що в порівнянні з 1914 роком кількість православних єпископів станом на 1 січня 1927 року зростає з 26 до 96, священників з 10565 до 10657, стало більше релігійних осередків при зменшенні на 24% молитовних будинків. В період

1941 гг.) / Ю. П. Бардилева // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. – 2011. – № 3. – С. 43.

¹¹² Костів М. Б. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років ХХ ст. / М. Б. Костів // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. – 2017. – № 88. – С. 196–197.

¹¹³ Бабюк Л. Ставлення жіноцтва Радянської України до антирелігійної кампанії у 20-х рр. ХХ ст. / Л. Бабюк // Наукові записки з української історії. – 2017. – № 41. – С. 59.

1926–1927 рр. вийшло 35 релігійних книжок та журналів загальним тиражем 183 тисячі¹¹⁴.

В 1929 році, який Сталін назвав роком «Великого перелому», державна політика по відношенню до церкви різко змінилась. Замість антирелігійної пропаганда влада перейшла до відкритої боротьби з церковними організаціями і репресій проти віруючих. Прийнятий того року закон «Про релігійні об'єднання» обмежив релігійне життя стінами храмів, а з нової Конституції зник пункт про «релігійну пропаганду».

Отже, основним завданням більшовицької антирелігійної пропаганди було поширення в народні маси марксистських ідей, які мали сприяти формуванню атеїстичного світогляду. Розуміючи, що релігійні переконання дуже поширені серед населення, особливо в сільській місцевості, партійні органи відразу не наважувались повністю скасовувати чи забороняти церковні свята і обрядовість. Натомість вони намагались ввести практику проведення альтернативних святкувань, які наповнювались безбожним змістом. Виняткову увагу приділяли атеїзації дітей та молоді, яка відбувалась в закладах освіти, а також в позаурочний час. Для допомоги агітаторам випускалась величезна кількість антирелігійної літератури та періодичних видань.

3.2. Економічні засоби тиску на церкву та духовенство

Одним з найважливіших напрямів у боротьбі з впливом церкви на віруючих вважався підрив її економічних позицій. В одному з циркулярів ЦК КП(б)У 1921 р. прямо зазначалося, що комуністи і радянські працівники мусять всіма усіма силами перешкоджати намаганням використати народне добро для «церковних цілей» і передавати колишні церковні і монастирські

¹¹⁴ Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920–1930): Збірник документів і матеріалів. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. – С. 84.

приміщення «для потреб соціального забезпечення» – під школи, лікарні, дитячі притулки тощо. У циркулярі також наголошувалося, що послідовне впровадження в життя більшовиками цих вимог «повинне поставити церкву у стан матеріального безсилля і, значить, безсилля духовного»¹¹⁵.

Безпосереднім приводом для початку кампанії з вилучення церковних цінностей став масовий голод, причиною якого став природний неврожай зернових в Поволжі та на півдні України. Радянській владі необхідно було якось вирішити ситуацію з масовою загибеллю людей від голоду¹¹⁶.

Підкоряючись постанові ВЦВК від 9 грудня 1921 р. про вилучення цінностей з церков та монастирів для допомоги голодуючим, Центральний комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України 21 січня 1922 прийняв постанову, якою зобов'язав губернські парткоми «провести агітацію за збір золота й срібла з церков для закупівлі зерна голодуючим». 8 березня 1922 р., Всеукраїнський центральний виконавчий комітет видає директиву, за якою місцеві органи влади мали б конфіскувати з церковного майна все церковненачиння, яке не використовувалося безпосередньо під час звершення церковних таїнств, та в подальшому направляти його для боротьби з голодом¹¹⁷.

¹¹⁵ Бабенко Л. Участь органів ВЧК–ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Бабенко Л. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 22. – С. 413.

¹¹⁶ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 156.

¹¹⁷ Мовчан О. М. Кампанія з вилучення в УСРР церковних цінностей 1922 // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 50.

Відома особиста позиція більшовицького вождя В. Леніна про необхідність застосування жорстких репресій щодо духовенства в ході проведення вилучення церковного майна, викладена в його листі В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 року: «...Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей, і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з самої скаженою і нещадною енергією і не зупиняючись перед придушенням жодної опору. Саме тепер і тільки тепер величезна більшість селянської маси буде або за нас, або у всякому разі буде не в змозі підтримати скільки-небудь рішуче ту жменьку чорносотенного духовенства і реакційного міського міщанства, які можуть і хочуть випробувати політику насильницького спротиву радянському декрету»¹¹⁸.

В секретному циркулярі ЦК КП(б)У до губкомів КП(б)У по вилученню церковних цінностей від 4 квітня 1922 року подавався детальний план дій. Передбачалося в кожній губернії перед початком організації вилучення провести тиждень агітації, по можливості об'єднавши його з двотижневиком допомоги голодуючим. Під час всього періоду підготовки необхідно було забезпечити повне інформування про все, що відбувається в різних колах духовенства і віруючих. За необхідності рекомендувалося провести маніфестацію за участі озброєного місцевого гарнізону з плакатами: «Церковні цінності – для порятунку життів голодуючих!» З впливових священиків треба було взяти розписку, що ті понесуть першими відповідальність у випадку будь-яких ексцесів. Поруч з агітацією повинна була вестись організаційна робота, підготовка необхідного апарату для обліку вилученого, з розрахунком, щоб все виконати в найкоротший термін. Вилучення цінностей в першу чергу слід було проводити в міських церквах,

¹¹⁸ Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920–1930): Збірник документів і матеріалів. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. – С. 44–45.

починаючи з найбагатших або тих, які очолювали лояльні до влади священики¹¹⁹.

Однією із перших жертв більшовицької конфіскації церковних цінностей стала Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра. Відбирання церковних коштовностей з лаври проходило у кілька етапів. Перший етап вилучення цінностей характеризувався стихійністю, різноманітністю форм і методів конфіскації, що викликали обурення в середовищі духовенства та вірян. Другий етап характеризувався прагненням центральної влади вибудувати єдину політику, жорстко контролювати місцеву владу по партійній лінії та мав за мету як найбільше вилучити церковних скарбів, що їм і вдалося. Як згадував у своїй праці «Спогади про Києво-Печерську Лавру» професор та насельник обителі І. Н. Никодимов, що тоді в Лаврі було забрано не менше 65 кілограмів золота, близько чотирьох фунтів дорогоцінного каміння, близько 700 пудів (11460 кілограмів) срібла та велику кількість інших дорогоцінностей¹²⁰.

В сільській місцевості проведення кампанії з конфіскації церковних цінностей лягло на плечі на Комітетів незаможних селян (Комнезамів). Ці класові організації найбіднішого селянства були організовані на підставі рішень IV конференції КП(б)У, IV Всеукраїнського з'їзду Рад і закону ВУЦВК від 9 травня 1920 року. На Другому Всеукраїнському з'їзді Комнезамів в лютому 1922 року, зокрема, зазначалося, що селянство України прагне якомога швидше вилучити церковні цінності, про що свідчили рішення нарад комітетів незаможних селян, які проходили в окремих регіонах Українсько СРР. Для участі в конфіскації церковних культових

¹¹⁹ Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920–1930): Збірник документів і матеріалів. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. – С. 46.

¹²⁰ Чучалін О. П. Вилучення церковних цінностей та церковно-монастирського майна в Україні (1921–1922 рр.) / О. П. Чучалін // Уманська старовина. – 2016. – № 1. – С. 44–45.

цінностей в Центральний комітет організації допомоги голодуючим було делеговано дванадцять членів Комнезамів. У комісії допомоги голодуючим на місцях також були включені представники від комітетів незаможного селянства. Часто вони вели себе як найбільш активні виконавці заходів по конфіскації церковних цінностей. Кампанія з насильницького вилучення цінностей охопила всю Україну. Слід зазначити, що навіть за офіційними радянськими даними, тільки з Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Михайлівського монастиря, з церков і синагог Києва до травня 1922 було вилучено 1160 каратів діамантів, два пуди золота і понад 130 пудів срібла¹²¹.

Інформація з місць про хід кампанії вилучення, настрої кліриків і мирян, акти спротиву вилученню, становище в обновленському русі щоденно надходила у секретний відділ ГПУ в Харкові, потім здійснювався її аналіз співробітниками VI відділення секретного відділу. Узагальнені дані направлялися в секретаріат і Політбюро ЦК КП(б)У. Вироблялися й пропозиції та рекомендації владним структурам, головним чином партійним, для прийняття рішень. Українські чекісти координували власні заходи з керівництвом ГПУ у Москві. Джерелами узагальнюючих документів були щоденні інформаційні зведення, оперативні повідомлення, телеграми територіальних відділів ДПУ. З інформаційною метою використовувалася й агентурна мережа¹²².

¹²¹ Смирнов В. Н. Борьба с Православной верой и Церковью в советском государстве в сельской местности в 1920-е годы (на примере УССР) / В. Н. Смирнов // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. – 2011. – № 19 (114). – С. 196–198.

¹²² Бабенко Л. Участь органів ВЧК–ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Бабенко Л. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 22. – С. 418.

В ході кампанії конфіскації церковних цінностей відбулося ряд судових процесів над священнослужителями, які чинили їй спротив. 19 вересня 1922 р. завершилось засідання по справі «харківських церковників». Архієпископа Нафанаїла, незважаючи на те, що він виступив ярим прихильником радянської влади і засудив діяльність патріарха Тихона, було визнано контрреволюціонером і засуджений до трьох років випраних робіт, однак через похилий вік міру покарання було замінено довічною висилкою з УСРР. На процесі в Балті 70 священників були засуджені до п'ятирічного терміну ув'язнення «за розповсюдження провокаційних чуток в зв'язку з кампанією по вилученню цінностей». Десять днів тривав суд над полтавським священником Зеленцовим, якого трибунал засудив до розстрілу за спротив вилученню цінностей і агітацію проти радянської влади¹²³.

Отже, антирелігійна діяльність органів радянської влади набувала найрізноманітніших, не завжди очевидних, форм і включала в себе цілеспрямовану роботу спецслужб, спрямовану на розкол церковних структур і розпалювання міжконфесійної ворожнечі. Паралельно з цим велася активна атеїстична пропаганда, що мала на меті зруйнувати релігійний світогляд населення.

Крім того, більшовики здійснювали безпосередній тиск на церкву. Так, використавши гасло допомоги голодуючим, вони зуміли організовано провести кампанію по вилученню церковних майна, що суттєво підірвало економічне становище церкви. Окремі спроби спротиву кампанії вилучення цінностей стали приводом для ряду судових процесів над церковними діячами, які широко висвітлювались в пресі з метою формування негативного образу служителів культу. В цілому ж кампанія з вилучення церковних цінностей радше зазнала провалу, адже не лише не зупинила релігійний підйом, а й викликала незадоволення серед населення.

¹²³ Кандидов Б. П. Голод 1921 года и церковь / Б. П. Кандидов. – М.; Л., 1932. – С. 51–52.

Розділ IV. ПРОВЕДЕННЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ АГІТАЦІЇ

4.1. Антирелігійна тематика в художній літературі та карикатурі

Керівники більшовицької партії розуміли, що для боротьби із закоренілими релігійними віруваннями в масовій свідомості населення замало на законодавчому рівні відділити церкви від держави, позбавити її матеріальних ресурсів і можливості поширювати свої ідеї за межами культових споруд шляхом освіти чи видання відповідної літератури. Необхідно було вести послідовну антирелігійну пропаганду, яка мала охоплювати всі прошарки суспільства, однак пряма агітація на кшталт тої, яку провадили члени товариства «Союз войовничих безбожників», не завжди давала бажаний результат. Значно ефективніше було формувати негативний образ церкви і релігії, шляхом зображення їх відповідним чином в мистецтві та літературі.

Для художніх творів, що належали до культивованого радянською владою течії соціалістичного реалізму була обов'язковою наявність образу «ворога», який виступав важливим складником у творенні нового політичного міфу в масовій свідомості. Наявність «попів» в стані ворогів характерна для початкового етапу становлення канону соцреалізму¹²⁴.

Найбільше антирелігійних мотивів можна простежити в сатиристичних і гумористичних творах того часу. Так, одною з перших виданих книг Остапа Вишні (М. П. Губенка) була саме збірка антирелігійних гуморесок «Діли

¹²⁴ Федорів У. Образ ворога як моделюючої фігури соцреалістичного тексту / У. Федорів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – 2016. – № 2. – С. 257–258.

небесні» (1923 р.), яка користувалася великою популярністю в читача і витримала 5 перевидань¹²⁵.

Загалом в творчості Остапа Вишні можна окремо виділити твори антирелігійного спрямування, в яких в гумористичному ключі обігрувалися біблійні сюжети, і твори, спрямовані проти церкви і служителів культу. До третьої групи можна віднести гуморески, в яких піддається критиці релігійна свідомість і традиційна обрядовість українців. Розглянемо для прикладу по одному твору з кожної групи. В усмішці «Діва днесь пресущественного рождає» обігрується християнська легенда про непорочне зачаття Діви Марії з натяком на інцест¹²⁶. В гуморесці «Божеське» через іронічне висміювання чудотворної ікони Козельщанської Божої Матері розповідається про матеріальні багатства монастиря: «Дуже та ікона добре чудо творила, бо начудотворила була великі будинки, млини, олійниці, садки, корови, коні, птиці всілякої і десятин, десятин, десятин...»¹²⁷. Особливий інтерес викликає його фейлетон «Страшні бої почалися!» присвячений бійці між прихильниками автокефальної церкви і тихонівцями, який насправді відбувся в Миргороді. В цьому короткому творі автор не приховує своєї симпатії до автокефалістів¹²⁸.

Значне місце антирелігійній тематиці відведено в творчості Пилипа Капельгородського, який в своїх гуморесках і фейлетонах в класичній манері піддавав нищівній сатирі лицемірство, жадібність і розпусту священнослужителів. Найвідоміші його твори ««Без кадила й кропила»,

¹²⁵ Гриценко О. А. Остап Вишня в українській культурі пам'яті: «король тиражів», «народний гуморист», суспільна інституція, знаряддя пропаганди, «національний мученик» / О. А. Гриценко // Культурологічна думка. – 2019. – № 16. – С. 142.

¹²⁶ Вишня О. Усмішки / Остап Вишня. – Київ: Дніпро, 1969. – С. 223–224.

¹²⁷ Там само, С. 234.

¹²⁸ Там само, С. 65–66.

«Богородиця на цепу», «Боги погоріли», «По-євангельському», «Великодній сон отця Варлама», «Єдина, святая, соборная...», «По-божому, по-хорошому» та інші¹²⁹.

Антицерковна пропаганда в тодішній українській літературі прослідковується досить слабо, письменники якщо й бралися за антирелігійні мотиви, то вплітали їх в твори іншої тематики. Разом з тим в 1920-их роках в рамках мистецтва соціалістичного реалізму починає формуватися антирелігійна кітчєва традиція. До характерних творів цього напрямку дослідниця Анна Димовська відносить оповідання «Чужі» А. Любченка та «З гарячих днів» І. Микитенка, повість «Можу» А. Головка, роман «Голгофа» Леся Гомона.¹³⁰

З кінця 1920-их рр. художня література в УСРР починає все більше перетворюватись на слухняне знаряддя пропаганди ідей правлячої партії. До мотивів, які заохочувались владою, належала й атеїстичні, що в угоду кон'юнктурі часто набували радикально-войовничого або глумливо-богохульного характеру. В прозових і поетичних творах з'являються персонажі старшого покоління, які переконуються в шкідливості релігії і відрікаються від Бога, часто їм в цьому допомагають комсомольці. Читачам пропонується використовувати сторінки з Євангеліє для куріння, стріляти по

¹²⁹ Гарачковська О. Жанрово-стильова типологія української сатирично-гумористичної прози доби «Розстріляного Відродження» / О. Гарачковська // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки. – 2016. – № 7. – С. 164.

¹³⁰ Димовська А. «Голгофа» Леся Гомона в контексті антирелігійного / атеїстичного кітчє української літератури 1920–1930-х років / А. Димовська // Філологічний часопис. – 2019. – № 2 (14). – С. 150.

іконах, знищувати культові пам'ятники, перетворювати церкви на їдальні чи розважальні заклади¹³¹.

Не менш важливе місце в конструюванні образу «ворога» в комуністичній пропаганді відводилося карикатурі. Сучасна українська дослідниця Л. Гриневич виділяє таких персонажів в радянській політичній карикатурі того періоду: «куркуль», «петлюрівець», «піп», «непман», «правий ухильник», ідентифікація яких як «ворогів» досягалася шляхом їх демонізації, дегуманізації, наділенням неприємними, потворними рисами або зображення у вигляді хижих тварин¹³². Характерною в контексті агітації за атеїстичний світогляд є карикатура «Христос Воскрес. Чи вам позакладало?». На ній зображено священика, який на Пасху калатає у дзвін, однак селяни, замість того, щоб іти в цей святковий день до церкви, обробляють колгоспне поле. Важливе місце займають деталі: перекошені хрести на куполах, сонце, яке сміється безсиллям служителя культу і конструкція у формі шибениці, на якій теліпається дзвін¹³³.

Карикатурно зображалися церковнослужителі і на шпальтах загальносоюзної спеціалізованої періодики, яка поширювалась на всіх територіях СРСР, найвідомішими з яких були вже згадувані газета «Безбожник» і однойменний ілюстрований журнал, з редакцією якого в 1920-ті рр. в жанрі антирелігійної сатири співпрацювала ціла плеяда відомих художників, серед яких М. Черемних, Д. Моор, О. Дайнека, М. Когоут та інші. Характерною рисою їх робіт була не лише боротьба з інститутом

¹³¹ Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. / за ред. В. Г. Дончика. – К: Либідь, 1993. – Кн. 1.: 1910–1930-ті роки.. – С. 464.

¹³² Гриневич Л. В. Механізми масового народобивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.) / Л. В. Гриневич // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2014. – № 38. – С. 51.

¹³³ Там само, С. 63.

церкви як джерелом класових конфліктів і забобонів, але і безкомпромісна десакралізація символів віри як таких¹³⁴.

Розглянемо для прикладу святковий першотравневий номер журналу «Безбожник у станка» за 1926 р. Значна частина випуску присвячена рубриці «Церква і Громадянська війна», в якій вміщено художньо-документальні оповідання, головними «героями» яких є священники, що беруть участь в каральних акціях білогвардійців або підбурюють селян проти радянської влади. Назви цих коротких творів говорять самі за себе: «Сьогодні гвинтівка, а завтра хрест», «Святий отець – нишпорка і провокатор», «Піп – провокатор», «Відновлювальний святий штаб», «Про попа Семена і червоноармійця Антона» та інші. Не менший інтерес викликають ілюстрації до творів і карикатури. На трьох з них священники зображені зі зброєю в руках. Також карикатурним персонажем виступає сам Бог, який має вигляд бородатого лисого карлика в окулярах, любить пиво з вареними раками і тікає від червоноармійців¹³⁵.

Отже, радянська держава намагалась використовувати в цілях пропаганди своїй ідей мистецтво. Антирелігійна тематика в чистому вигляді в українській художній літературі траплялася досить рідко, та й то здебільшого в жанрі сатири. Більш поширеним було включення атеїстичних мотивів в твори з іншої проблематики. Наявність яскраво вираженого образу «ворога» у якості основоположного елемента художнього твору стало головною ознакою мистецтва соціалістичного реалізму. Однак, єдино правильний соцреалістичний канон в 1920-их роках ще знаходився на стадії свого формування, точились мистецькі дискусії з цього приводу, тому використати його в повній мірі не вдалося. Служителі культу і церква

¹³⁴ Федосов Е. А. Диалектика сакрального в советской визуальной пропаганде 1920–60-х гг. / Е. А. Федосов // Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ. – 2018. – № 81. – С. 94.

¹³⁵ Безбожник. – 1926. – № 5. – 22 с.

загалом так і не стали «ворогами» № 1 ні в літературі, ні в політичній карикатурі.

4.2. Формування негативного образу церкви в кінематографі

Відразу після захоплення влади більшовики опинилися в дуже скрутному становищі – більшість населення країни складало селянство, яке не розуміло і не підтримувало нових комуністичних ідей та, особливо, методів їх безпосереднього впровадження в життя. В числі ворогів радянської також опинились колишні царські чиновники, службовці, та офіцери, представники дворянського, козацького, купецького станів та інші «лишенці», серед яких особливе місце посідало численне духовенство. Останнє мало значний вплив на свідомість населення, в тому числі й селянства, в середовищі якого релігійна обрядовість була тісно переплетена з архаїчними землеробськими практиками і загалом досить консервативним укладом життя.

Перемога в громадянській війні далась «червоним» ціною колосальної мобілізації людських та матеріальних ресурсів, однак розбити зовнішніх ворогів виявилось замало. Щоб побудувати світлу комуністичну утопію, спочатку необхідно було винищити ворогів внутрішніх і виростити нове покоління людей, яке сліпо вірило б в правильність обраного партією та її вождями курсу. Для пропаганди, зокрема й антирелігійної, більшовики використовували всі наявні інструменти впливу на людську свідомість, серед яких найбільш ефективними виявилися засоби масової інформації, освіта, література та мистецтво, найважливішим з яких, за словами Володимира Леніна, було кіно. У резолюціях більшовицьких партійних з'їздів кінематограф також окреслювався як одне з найважливіших знарядь впливу

на маси, який мав формувати в суспільстві уявлення «про революційне минуле, бажане сьогодні і світле майбутнє»¹³⁶.

В 1923 р. один з тодішніх більшовицьких лідерів Лев Троцький у своїй статті «Церква, водка і кінематограф» відзначав недостатню ступінь оволодіння кінематографом, який, за його словами, є найліпшим інструментом пропаганди, що змагається в тому числі з церквою і це змагання може виявитися для церкви фатальним, коли б відділення церкви від соціалістичної держави доповнити з'єднанням соціалістичної держави з кінематографом¹³⁷.

Схожої позиції дотримувався і Йосип Сталін, який в звіті Центрального комітету на XIII з'їзді РКП (б) 24 травня 1924 р. назвав кіно найвеличнішим засобом масової агітації і констатував необхідність взяти цю справу у свої руки¹³⁸.

Більшовики не були піонерами у використанні кінематографу з метою агітації і пропаганди своїх ідей, а в деякій мірі використовували досвід Скобелівського комітету, який в період Першої світової війни займався воєнною пропагандою в тилу і на фронті. Комітет мав виключне право на кінозйомку на фронті, для подальшого створення художніх і документальних фільмів патріотичного спрямування, які демонструвалися по всій країні, а з

¹³⁶ Пижик А. М. Втілення в радянському художньому кіно образів «ворога» та «героя» періоду Української революції 1917–1921 рр. / А. М. Пижик // Грані. – 2018. – Т. 21, № 6. – С. 30.

¹³⁷ Троцький Л. Церква, водка и кинематограф / Л. Троцький // Вопросы быта. Эпоха «культурничества» и ее задачи. – М., 1923. – С. 44.

¹³⁸ Гурьянов П. С. Антирелигиозная борьба большевиков в 1920–1930-е гг. при помощи кино / П. С. Гурьянов // Общество: философия, история, культура. 2018. №8 (52). – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/antireligioznaya-borba-bolshevikov-v-1920-1930-e-gg-pri-pomoschi-kino>.

1916 року і на фронті, за допомогою автомобілів, обладнаних генераторами, проєкторами і висувними екранами¹³⁹.

З приходом більшовиків до влади більшовиків в Україні ця практика була певною мірою відновлена зйомками агітаційних фільмів, фільмів-хронік і культурно-освітніх фільмів. 27 січня 1919 р. У Харкові було створено Всеукраїнський кінокомітет при Народному комісаріаті освіти УСРР, який згодом перебрався до Києва, де почав тісно співпрацював з кіносекцією Політуправління Народного комісаріату з військових і морських справ. За період 1919–1921 рр. ці установи об'єднаними зусиллями випустили 35 агітаційних фільмів, переважно зроблених наспіх, на низькому художньому і технічному рівні короткометражок, які не користувалися особливим попитом у глядача¹⁴⁰. Неодмінними атрибутами агітфільмів виступала наявність карикатурних персонажів священика (попа), куркуля і виключно позитивний образ більшовика. Окрім того, знімались ще культурно-просвітницькі фільми на різноманітну, в тому числі й антирелігійну, тематику. Радянська влада докладала максимум зусиль для того, щоб якнайширше охопити своєю агітацією народні маси. Для демонстрації агітфільмів організовуються спеціальні поїзди, пароплави, трамваї, оснащені лабораторіями, монтажним та проєктувальним обладнанням. Демонстрація картин зазвичай відбувалася в публічних місцях, при чому в цей період значна частина агітаційного матеріалу присилалась з Москви¹⁴¹.

Розквіт українського кіномистецтва в 1920-ті роки пов'язаний з діяльністю ВУФКУ і збігається в часі з «релігійним непом», періодом, коли

¹³⁹ Карлявина А. И. Антирелигиозный кинематограф в советской пропаганде 1920-х годов / А. И. Карлявина // Артикульт. – 2019. – №35. – С. 98.

¹⁴⁰ Берест Б. Історія українського кіна / Б. Берест. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1962. – С. 41–42.

¹⁴¹ Госейко Л. Історія українського кінематографа: 1896–1995: пер. з фр. / Л. Госейко. – Київ: KINO-КОЛО, 2005. – С. 18–19.

державна політика щодо церкви дещо пом'якшилась. Однак це не означає, що антирелігійна тематика перестала бути присутньою на екранах. Для того аби зрозуміти який образ церкви і священнослужителів формувався за допомогою фільмів, розглянемо знакові антирелігійні стрічки тої доби.

Образовість як художній прийом притаманна усім видам мистецтва. Найпоширенішими є три види образів: метафора – уподібнення чи перенесення, метонімія-синецдоха – коли замість цілого предмета ми бачимо його характерну частину, вживання однини в значенні множини і навпаки тощо. В кінематографі ці засоби (тропи) набувають специфічних форм. Так, метафори в чистому вигляді майже не трапляються, а коли й вживається, то виключно, як двохчленне порівняння. Натомість засіб синецдохи в кіно зустрічається навіть частіше ніж в літературі, його використання є ознакою гарного монтажу¹⁴².

До типових антирелігійних агіток можна віднести короткометражну картину «Вендета» (інша назва «Око за око»). Стрічка була знята в 1924 році режисером-дебютантом Лесем Курбасом за сценарієм М. Борисова і Г. Стабового¹⁴³. Дія фільму відбувається на початку 1920-их років, в основі сюжету лежить конфлікт між священником і дияконом за те, кому належить урожай черешні, що виросла на межі, яка розділяє їхні ділянки¹⁴⁴. Можливо, показана на екрані кривава ворожнеча між священнослужителями мала в метафоричній формі натякати на тогочасні реалії в православній церкві, коли по всій країні точилася боротьба між «тихонівцями», «обновленцями» і «автокефалістами». Фільм було піддано критиці за неокресленість

¹⁴² Полторацький О. Образовість у кіно / О. Полторацький (Озеров) // Кіно. – 1927. – № 1. – С. 12.

¹⁴³ Там само, С. 26.

¹⁴⁴ Миславський В. Н. Фактографічна історія кіно в Україні. 1896–1930. Т. 1 / Авт.-упоряд. В. Н. Миславський. – Х. вид-во «Дім реклами», 2016. – С. 201.

політичних симпатій окремих персонажів і цілий ряд інших невідповідностей партійним вимогам, знято з екранів і заборонено для прокату¹⁴⁵.

Добре ілюструють динаміку посилення ідеологічної антирелігійної складової в кінематографі зняті в другій половині 1920-их років фільми Олександра Довженка, які прийнято умовно об'єднувати в «українську трилогію». В «Звенигорі» (1927 р.) режисерові майже вдалося оминати тему релігії і церкви, незважаючи на те, що фільм піднімає цілі пласти української історії. Хоч якось розгледіти образ ченця можна в містичному епізоді зі страхітливим чоловіком у чорному, що з ліхтарем у руці повільно виходить з підземелля і розлякує гайдамаків. Сцену можна інтерпретувати по-різному, однак тут радше йдеться про вплив німецького експресіонізму, для якого характерним є наявність подібних загадкових персонажів¹⁴⁶.

В знятому через рік «Арсеналі» показана багатолюдна українська маніфестація на Софійській площі, яку супроводжують хресним ходом і молитвами за Україну зображені в карикатурно-сатиричній манері церковнослужителі. Аби краще зрозуміти, які ще акценти намагався донести до глядача в цьому епізоді Довженко звернемося до його однойменної кіноповіді: «Корогвоносці піднесли над духовенством сяйні від золота, срібла й самоцвітів корогви. Ревнителі церкви несуть образи, гаптовані сріблом-злотом, бісером чудової оздоби»¹⁴⁷. Підкреслена розкіш убранства церковних ієрархів і атмосфера релігійного свята різко контрастують з драною шинеллю головного героя Тимоша і його відстороненою реакцією на

¹⁴⁵ Берест Б. Історія українського кіна / Б. Берест. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1962. – С. 46.

¹⁴⁶ Брюховецька Л. І. «Звенигора»: оволодіння історичним часом / Л. І. Брюховецька // Магістеріум. Літературознавчі студії. – 2015. – № 61. – С. 17.

¹⁴⁷ Довженко О. П. Кіноповіді. Оповідання / О. П. Довженко. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 40.

спробу кооператора похристосуватись з ним. Метафоричний за своєю суттю епізод з портретом Шевченка, який оживає, щоб погасити націоналістичну лампадку¹⁴⁸.

1928 рік ознаменував собою фактичне згортання НЕПу та впровадження адміністративно-командної системи управління, що природним чином відбилося на такій галузі, як кінематограф. В червні того року надійшло розпорядження художньому відділу скласти тематичний план на 1928–1929 рр. для подальшого затвердження керівництвом ВУФКУ і громадського обговорення¹⁴⁹. В запропонованому до обговорення орієнтовному тематичному плані ВУФКУ всього було 31 (32) теми, розділені на п'ять розділів, найбільшим з них виявився присвячений соціально-побутовим темам, який в свою чергу розподілявся ще на п'ять підрозділів: «Теми з робітничого життя», «Теми з селянського життя», «Теми з життя молоді», «Теми з червоноармійського побуту» і «Теми з життя радянської інтелігенції». Кожен з цих підрозділів містив в собі окремі теми, включаючи вільні й не прописані, всього 21 тема¹⁵⁰. В загальних зауваженнях до теми «Культурна революція на селі» писалося: «Тут (на селі) подекуди має ще вплив релігія й церква, які відтягують відсталу частину села від нової, радянської культури. Тут треба розвинути широким фронтом боротьбу кооперації й сельбуду з церквою, приватником і куркулем, і показати

¹⁴⁸ Авенаріус Г. А. Проблема художнього образу у фільмах О. П. Довженка / Г. А. Авенаріус // Радянське кіно. – 1936. – № 4. – С. 19.

¹⁴⁹ Росляк Р. В. Тематичне планування як засіб управління українським кінематографом (з досвіду 20-х років ХХ століття) / Р. В. Росляк // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2014. – № 2. – С. 271–275.

¹⁵⁰ Художній відділ ВУФКУ. Що робитиме українське кіно 1928–1929 року: Орієнтовний тематичний план ВУФКУ // Кіно. – 1928. – №9. – С. 17.

переможний хід культурної революції на селі»¹⁵¹. В резолюції наради при агітпромі ЦК КП(б)У про тематичний план, поміж інших зауважень, пропонувалося конкретизувати теми культурної революції в напрямку антирелігії, боротьби з алкоголізмом, боротьби з антисемітизмом і звернути увагу на ліквідацію неписьменності¹⁵². Всеукраїнська нарада письменників у справі обмірковування тематичного плану ВУФКУ також в свою чергу висловила побажання, щоб план було доповнено темами: антирелігійною, про антисемітизм, темою з фізкультури та західноєвропейського життя¹⁵³.

Всі ці рекомендації були враховані при розробці темплану на 1929–1930 операційний рік, який вийшов більш конкретизованим та ідеологічно вивіреним, ніж попередній. З'явився окремий розділ присвячений антирелігійній тематиці, в якому було заявлено чотири теми: про діяльність різних сект в Україні і їх намагання впливати на темних робітників і селян («Сектанти»); про шкідливу роботу автокефальної і слов'янської церков на селі й у місті, боротьбу комсомольців з впливом автокефалістів на селі, ворожнечу на національному ґрунті і спільні ворожі наміри обох церков

¹⁵¹ Художній відділ ВУФКУ. Що робитиме українське кіно 1928–1929 року: Орієнтовний тематичний план ВУФКУ // Кіно. – 1928. – №9. – С. 21.

¹⁵² Про тематичний план: резолюція наради при агітпромі ЦК КП(б)У // Кіно. – 1928. – № 10. – С. 16.

¹⁵³ Письменники й українське кіно: [про Всеукр. нараду 14 верес. 1928 р. у Києві з обговорення темат. плану 1928–1929 рр.; корот. виклади виступів худож. дир. ВУФКУ Є. Черняка, письменників: Д. Бузька, Л. Скрипника, Л. Первомайського, М. Йогансена, Б. Антоненка-Давидовича, О. Слісаренка, В. Підмогильного, О. Довженка, С. Пилипенка, керівників галузі: В. Ярошенка, І. Воробйова; про прийняту резолюцію] // Кіно. – 1928. – № 10. – С. 15.

(«Святий митрополит Вільховський»); про діяльність католицької церкви на Правобережжі («Пояс св. Фрациска»). Ще одна тема залишалася вільною¹⁵⁴.

Релігійним забобонам на селі і боротьбі комсомолу з впливами попівства присвячений фільм «Йосафатова долина» за сценарієм Рутера, який знаходився в розділі «Культурна революція й побут»¹⁵⁵.

Фільм Олександра Довженка «Земля» належав до тем соціально-виробничих на сільському матеріалі і в ньому мало йтися про боротьбу двох світоглядів: куркульського і незаможницького довкола тракторизації і відмирання реакційного, релігійно-патріархального світогляду¹⁵⁶. Рецензенти хвалили режисера за антирелігійну складову стрічки: «Він здирає з «святих пан-отців» облудну машкару святобливости...»¹⁵⁷. Злам у світогляді селянина переданий в сцені, коли батько Василя, в розпачі втрати сина, проганяє священика зі словами «нема Бога і вас нема», а потім йде до сільради з проханням поховати сина по-новому¹⁵⁸. Є. Єлисеєва відмічає паралельний монтаж сцени похорону Василя і метання священика в пустому приміщенні церкви, який просить: «Господи, побий нечестивих!». В наступному кадрі ми бачимо його розпластану на підлозі фігуру, а слідом за цим глядачеві показують, як жінка народжує немовля¹⁵⁹. Таким чином, піп в

¹⁵⁴Що робитиме українське кіно: Орієнтовний тематичний план ВУФКУ на 1929–30 рік // Кіно. – 1929. – № 14. – С. 16.

¹⁵⁵ Там само, С. 15.

¹⁵⁶ Що робитиме українське кіно 1929-1930 року // Кіно. – 1929. – № 13. – С. 16.

¹⁵⁷ Бажан М. «Земля»: [про майстерність О. Довженка] / М. Бажан // Кіно. – 1930. – № 5. – С. 9.

¹⁵⁸ Левчук В. «Земля»: [про фільм та майстерність О. Довженка] / В. Левчук // Кіно. – 1930. – № 6. – С. 9.

¹⁵⁹ Єлисеєва Е. А. Визуальные метафоры в фильмах А. Довженко и С. Эйзенштейна (1930-е гг.) / Е. А. Єлисеєва // Вестник РГГУ. Серия:

фільмі виступає персоніфікованим уособленням старого світу, який має вмерти.

Запропонований на обговорення широких мас проект тематичного плану на 1930–1931 операційний рік будувався виходячи з постанов XVI з'їзду ВКП(б) і XI з'їзду КП(б)У. Проголошувалася боротьба за перетворення кінематографу на справжню зброю більшовицької агітації та пропаганди, саме тому в темплані не залишалася місця для нейтральних тем, декларувалася нещадна боротьба з аполітичністю в кіно, експериментаторством, формалізмом, з ідеологічним впливом буржуазних течій в закордонному кінематографі, з «ліво-інтелігентським» спрощенством та механіцизмом у трактуванні проблем соціальної революції та, з іншого боку з надмірним психологізмом, натуралізмом та пасивним «милуванням»¹⁶⁰.

Отже, для розвитку українського кінематографу в 1920-ті роки характерним є послідовне перетворення його з відносно незалежної, більше націленої на комерцію, галузі на жорстко централізоване ідеологічне і пропагандистське знаряддя радянської комуністичної держави, що знайшло своє логічне завершення в реорганізації в 1930 році Всеукраїнського фотокіноуправління в «Українафільм», який був підпорядкований безпосередньо «Союзкіно». Незважаючи на те, що у ВУФКУ довгий час не було налагоджено системи тематичного планування, український кінематограф перебував під постійним тиском з боку партійно-державного апарату і мусив нести ідеологічне навантаження, зокрема формувати негативний образ «ворогів», до яких зараховувались священнослужителі.

Литературоведение. Языкознание. Культурология. – 2011. – №17 (79). – С. 114.

¹⁶⁰ [Тематичний плян «Українфільму» на 1930–1931 рік]. На обговорення широких мас справи українського радянського кіна – справи всієї громадськості Радянської України // Кіно. – 1930. – № 18. – С. 2.

Після переходу до плану роль кінематографу остаточно звелась до виконання «соціального замовлення», в якому антирелігійні фільми становили окрему групу. В цих стрічках служителів культу зображали носіями реакційного світогляду і акцентували на їх належності до стану до «ворогів» (куркулів, контрреволюціонерів), що мало б створити в свідомості населення необхідний владі негативний образ духовенства і церкви.

ВИСНОВКИ

Дослідження антирелігійної діяльності комуністичного режиму в УСРР в 1920-ті рр. є суспільно важливим і актуальним, і достатньо широко відображено в історіографії. Водночас ряд проблем не зачіпаються навіть в комплексних та узагальнюючих працях. Не до кінця розроблена методологія з аудіовізуальними джерелами, що не дозволяє в повній мірі використати їхній інформаційний потенціал.

В основі радянської моделі державно-церковних відносин лежало марксистсько-ленінське уявлення про релігію. в основу якого було покладено мінімізацію ролі церкви, яка вважалась ідеологічно ворожою інституцією, в усіх сферах суспільного життя. Одним зі своїх головних завдань більшовики визначали боротьбу з релігійною свідомістю шляхом войовничої антирелігійної пропаганди серед населення.

Дослідження нормативно-правової бази відносин між радянською державою і церквою показало, що в основу законодавства Української Соціалістичної Республіки було покладено досвід правову базу Радянської Росії, зокрема декрет Раднаркому РСФРР «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» 1918 р., текст якого майже дослівно був продубльований в декреті «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», що був прийнятий роком пізніше Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом України. Цей документ забороняв викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних і приватних навчальних закладах, обмежував можливості для діяльності більшості навчально-виховних духовних закладів, конфісковував та націоналізував все рухоме і нерухоме церковне майно, чим ставив церкву в пряму залежність від держави, при цьому декларувалася свобода віросповідання.

Положення декрету були закріплені в першій Конституції УСРР 1919 р., якою священників і монахів позбавляли політичних прав. Новий закон 1929 р. «Про релігійні об'єднання» фактично обмежив релігійне життя стінами

храмів і помешкань вірян, релігійним громадам було заборонено займатися благодійністю та організовувати паломництва, а в Конституції 1929 р. була відсутня згадка про право пропаганди релігійних вчень.

Реалізація державної антицерковної політики в Україні відбувалась за безпосередніх вказівок з Москви. Партійний, і державний апарати УСРР були позбавлені самостійності у вирішенні більшості питань у цій сфері. Принципові ухвали державної політики приймали першочергово в Політбюро ЦК РКП(б). Безпосередніми виконавцями державної політики в церковній галузі був VIII Ліквідаційний відділу Народного комісаріату юстиції. Значна роль відводилась ВУЧК (пізніше ДПУ).

Найпоширенішим методом боротьби, яким користувалися органи державної і партійної влади в боротьбі проти православної церкви була активна антирелігійна (безбожна) пропаганда, що проходила найрізноманітніших формах: організації бесід й диспутів з наукового атеїзму, проведенні кампанії з рости ну мощей, з метою підриву культу чудес, заміні церковних свят і обрядовості наповненими антирелігійним змістом комуністичними аналогами тощо.

Період з 1923 до 1929 року характеризувався істотним пом'якшення державної політики по відношенню до церкви і увійшов в історіографію як «релігійний неп». Однак це не означало припинення поступової роботи зі знищення релігії та церковних інститутів. Для підриву авторитету Російської православної церкви, радянська влада спиралась на групу лояльних до них священнослужителів, яких нацьковувала на консервативних послідовників Патріарха Тихона, а чвари в середовищі церковників використовували в антирелігійній пропаганді. В УСРР влада в боротьбі з тихонівцями намагалась використати Українську автокефальну православну церкву, яка користувалась авторитетом в українського селянства та інтелігенції, але побачивши в ній потенційну загрозу перейшла до політики репресій та терору щодо діячів цієї Церкви.

1925 року в Москві навколо редакції газети «Безбожник» було засноване товариство «Союз войовничих безбожників», яке очолив Омелян Ярославський і проти створення якого виступила значна частина української партійної еліти. Організація вела активну видавничу діяльність, зокрема випускало декілька газет, журнал і масу неперіодичної літератури науково-популярного характеру. Члени організації в усіх куточках країни працювали над впровадженням серед населення нових традицій і обрядів на зміну традиційній церковній обрядовості, для чого проводились акції на кшталт «комсомольського Різдва» чи «безбожної Пасхи».

Головним знаряддям в боротьбі з впливом церкви був підрив її економічних позицій, шляхом прямої конфіскації дорогоцінностей, дзвонів, позбавлення релігійних громад культових споруд. Каталізатором цієї кампанії став голод 1921–1922 рр., який був спричинений політикою воєнного комунізму та підсилений неврожаєм в деяких регіонах. Скориставшись гаслом допомоги голодуючим, державним органам зібрали величезну суму в понад 834 тис. карбованців золотом, завдавши при цьому велику шкоду культурній спадщині, адже багато реліквій довелося переплавити чи продати за кордон.

Не менш важливим у боротьбі з релігійною свідомістю серед широких мас населення було формування негативного образу церкви і священнослужителів. Для цієї мети більшовицька влада намагалась використовувати мистецтво, передусім художню літературу і кінематограф. Для розвитку останнього 1920-ті роки є періодом найвищого розквіту в період діяльності ВУФКУ, однак втручання державно-партійного керівництва в творчий процес, яке усвідомлювало майже безмежний потенціал кіномистецтва, зокрема нав'язування тематики, на яку треба було знімати фільми поступово перетворило кінематограф на слухняне знаряддя пропаганди і агітації. В художньому кінематографі того періоду обов'язково мав бути присутній негативний персонаж – «ворог», часто яким виступав служитель культу, якого зображали носіями реакційного світогляду, наділяли

непривабливими фізичними і моральними рисами, акцентували увагу на його зв'язок з іншими «ворогами» (куркулями, петлюрівцями, білогвардійцями).

В українській художній літературі антирелігійна тематика довгий час займала другорядні позиції, залишаючись переважно в рамках сатири, однак з насадженням соцреалістичного канону в прозових і поетичних творах починають з'являтися радикально безбожні богохульні мотиви.

Таким чином, антицерковна політика радянської влади мала глибоке теоретичне та ідеологічне підґрунтя, була тотальною з своєю формою і змістом, однак певна непослідовність в її впровадженні призвела до парадоксальних наслідків, коли в середині 1920-их років відбулося релігійне відродження, пов'язане з діяльністю багатьох церковних угруповань і позитивним впливом НЕПу на економіку, що спонукало державно-партійне керівництво з часом змінити метод загравання з церквою з паралельною атеїстичною агітацією на прямі репресії проти духовенства та церковних активістів з числа мирян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Опубліковані документи:

1. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 2. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – Новосибирск – М., «Сибирский хронограф», «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. – 647 с.
2. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: О. Житков (керівник), В. Кусмінська, Л. Маренець, О. Недбальська, Л. Пономаренко, Ю. Чорна; Ред. кол.: І. Матяш, Є. Осадчий, Т. Чвань. Державний архів Кіровоградської області. – Кіровоград, 2003. – 196 с.
3. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
4. Криворіжжя: більшовизм проти Православ'я (1920–1930): Збірник документів і матеріалів. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2005. – 132 с.
5. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы / РАН. Ин-т российской истории; Сост. А. Масальская, И. Селезнева, М. Алексашина; Ответств. ред. Я. Щапов. – М.: Библиейский-Богословский Ин-т св. апостола Андрея (ББИ), 1996. – 352 с.
6. Собрание узаконений и распоряжений Правительства за 1917–1918 гг. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1942. – 1483 с.
7. «Требование заполнения анкеты сексота необязательно». Инструкция ГПУ Украины по организации групп «Живой Церкви» / Публикация, вступительная статья, и примечания свящ. А. Мазырина // Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ. – 2011. – №42. – С. 111–123.

8. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

II. Джерела особового походження:

9. Вишня О. Усмішки / Остап Вишня. – Київ: Дніпро, 1969. – 448 с.
10. Довженко О. П. Кіноповісті. Оповідання / О. П. Довженко. – К.: Наук. думка, 1986. – 708 с.
11. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро (гол. упоряд.), Т. В. Вересовська, В. А. Кучмаренко, Л. Ю. Портнова, Л. І. Стрельська; Ред. кол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук, Л. М. Гордієнко, Л. І. Стрельська, В. А. Смолій, Е. С. Соловей, І. Ф. Курас; Наук. ред Е. С. Соловей. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
12. Луначарский А. В. Об атеизме и религии (Лекции, статьи, письма и другие материалы) / Вступит. статья и общая ред. А. Ф. Окулова. – М., «Мисль», 1972. – 508 с.
13. Луначарский А. В. Религия и просвещение / Сост. и примеч. В.Н.Кузнецова; Вступ. ст. Ю.Б. Пищика. – М.: Сов. Россия, 1985. – 544 с.
14. Луначарский А. В. Религия и социализм. В 2 т. – Т. 2. / А. В. Луначарский. – СПб.: Шиповник, 1911. – 400 с.
15. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О религии. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983. – 368 с.
16. Троцкий Л. Церква, водка и кинематограф / Л. Троцький // Вопросы быта. Эпоха «культурничества» и ее задачи. – М., 1923. – С. 41–46.

III. Періодичні видання:

17. [Тематичний плян «Українфільму» на 1930–1931 рік]. На обговорення широких мас справи українського радянського кіна – справи всієї громадськості Радянської України // Кіно. – 1930. – № 18. – С. 1–15.
18. Авенаріус Г. А. Проблема художнього образу у фільмах О. П. Довженка / Г. А. Авенаріус // Радянське кіно. – 1936. – № 4. – С. 18–23.
19. Бажан М. «Земля»: [про майстерність О. Довженка] / М. Бажан // Кіно. – 1930. – № 5. – С. 8–9.
20. Безбожник. – 1926. – № 5. – 22 с.
21. Каширін П. Карл Маркс і його вчення про боротьбу з релігією / П. Каширін // Безбожник. – 1938. – № 4. – С. 2–4.
22. Левчук В. «Земля»: [про фільм та майстерність О. Довженка] / В. Левчук // Кіно. – 1930. – № 6. – С. 8–9.
23. Письменники й українське кіно: [про Всеукр. нараду 14 верес. 1928 р. у Києві з обговорення темат. плану 1928–1929 рр.; корот. виклади виступів худож. дир. ВУФКУ Є. Черняка, письменників: Д. Бузька, Л. Скрипника, Л. Первомайського, М. Йогансена, Б. Антоненка-Давидовича, О. Слісаренка, В. Підмогильного, О. Довженка, С. Пилипенка, керівників галузі: В. Ярошенка, І. Воробйова; про прийняту резолюцію] // Кіно. – 1928. – № 10. – С. 15.
24. Полторацький О. Образовість у кіно / О. Полторацький (Озеров) // Кіно. – 1927. – № 1. – С. 12.
25. Про тематичний план: резолюція наради при агітпромі ЦК КП(б)У // Кіно. – 1928. – № 10. – С. 16.
26. Тематично-виробничий плян політосвітніх фільмів української кінематографії на 1931 рік // Кіно. – 1930. – № 21/22. – С. 11–20.

27. Художній відділ ВУФКУ. Що робитиме українське кіно 1928–1929 року: Орієнтовний тематичний план ВУФКУ // Кіно. – 1928. – № 9. – С.17–24.
28. Царицин А. Ленін про релігію та боротьбу з нею / А. Царицин // Безбожник. – 1938. – № 12. – С. 2–4.
29. Що робитиме українське кіно 1929–1930 року // Кіно. – 1929. – № 13. – С.15–16.
30. Що робитиме українське кіно: Орієнтовний тематичний план ВУФКУ на 1929–30 рік // Кіно. – 1929. – № 14. – С.15–16.

IV. Монографії та статті:

31. Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади [Електронний ресурс] / Людмила Бабенко // Україна модерна. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://uamoderna.com/md/babenko-atheism>.
32. Бабенко Л. Л. ВУЧК–ДПУ–НКВС–НКДБ у системі взаємовідносин держави і церкви: історіографія проблеми (1920-ті – 1953 роки) / Л. Л. Бабенко // Історична пам'ять. – 2012. – № 28. – С. 45–62.
33. Бабенко Л. Участь органів ВЧК–ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Л. Бабенко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – №22. – С. 410–428.
34. Бабюк Л. Ставлення жіноцтва Радянської України до антирелігійної кампанії у 20-х рр. хх ст. / Л. Бабюк // Наукові записки з української історії. – 2017. – № 41. – С. 56–63.
35. Бардилева Ю. П. Антирелигиозная пропаганда на Европейском Севере России по материалам журналов «Антирелигиозник» и «Безбожник» (1925–1941 гг.) / Ю. П. Бардилева // Вестник СПбГУ. Серия 2. История. – 2011. – № 3. – С. 42–49.

36. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство кесаря / Н. А. Бердяев. – Париж: Утса-press, 1951. – 165 с.
37. Берест Б. Історія українського кіна / Б. Берест. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1962. – 272 с.
38. Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917 – 1941 рр. / С. І. Білокінь // Історико-географічні дослідження в Україні. – 1992. – № 2. – С. 100–120.
39. Брюховецька Л. І. «Звенигора»: оволодіння історичним часом / Л. І. Брюховецька // Магістеріум. Літературознавчі студії. – 2015. – № 61. – С. 3–19.
40. Будник Ф. Г. Антирелигиозные законодательные акты советской власти в период 1917–1918 гг. / Ф. Г. Будник // Гуманитарий: актуальные проблемы гуманитарной науки и образования. – 2010. – № 4. – С. 95–97.
41. Веденеев Д. В. Инспиратор церковных расколов 1920-х – начала 1930-х гг. На Украине (страницы биографии чекиста Сергея Карина-Даниленко) / Д. В. Веденеев // Петербургский исторический журнал. – 2015. – № 2 (6). – С. 208–220.
42. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. // Науково-дослідницький інститут ім. О. Ольжича / В. Верига. – Нью-Йорк, – К. – Торонто: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 191 с.
43. Воронцова И. В. Л. Д. Троцкий и идея создания «реформаторской советской церкви» (1921–1923 гг.) / И. В. Воронцова // Новый исторический вестник. – 2010. – №24. – С. 15–25.
44. Вяткин В. В. Советский тип государственно-церковных отношений. Курс на разрушение Церкви. (1917–1939 гг.) / В. В. Вяткин // Вестн. Том. гос. ун-та. – 2009. – № 322. – С. 92–94.
45. Гарачковська О. Жанрово-стильова типологія української сатирично-гумористичної прози доби «Розстріляного Відродження» /

- О. Гарачковська // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки. – 2016. – № 7. – С. 163–167.
46. Гаряева Д. А. Формирование советским государством правовой базы антирелигиозной политики (1917–1929 гг.) / Д. А. Гаряева // Вестник КИГИ РАН. – 2016. – № 2. – С. 19–24.
47. Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства в СССР / П. В. Гидулянов // Полное собрание документов, ведомственных распоряжений и определений Верховного Суда РСФСР и других Советских Социалистических Республик. – М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1926. – 712 с.
48. Госейко Л. Історія українського кінематографа: 1896–1995: пер. з фр. / Л. Госейко. – Київ: КІНО-КОЛО, 2005. – 464 с.
49. Гриневич Л. В. Механізми масового народоббивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.) / Л. В. Гриневич // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2014. – № 38. – С. 46–64.
50. Гриценко О. А. Остап Вишня в українській культурі пам'яті: «король тиражів», «народний гуморист», суспільна інституція, знаряддя пропаганди, «національний мученик» / О. А. Гриценко // Культурологічна думка. – 2019. – № 16. – С. 136–163.
51. Гула Р. В., Щурко О. М. Особливості державно-церковних відносин у 1918–1929 роках / Р. В. Гула, О. М. Щурко // Архіви України. – 2014. – № 3. – С. 130–137.
52. Гурьянов П. С. Антирелигиозная борьба большевиков в 1920–1930-е гг. при помощи кино / П. С. Гурьянов // Общество: философия, история, культура. – 2018. – № 8 (52). – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/antireligioznaya-borba-bolshevikov-v-1920-1930-e-gg-pri-pomoschi-kino>.

53. Даниэла С. Богостроительство и авторитаризм: проблема соотношения большевизма и религии / С. Даниэла // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2019. – № 1–2. – С. 541–566.
54. Димовська А. «Голгофа» Леся Гомона в контексті антирелігійного / атеїстичного кітчу української літератури 1920–1930-х років / А. Димовська // Філологічний часопис. – 2019. – № 2 (14). – С. 139–151.
55. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
56. Елисеева Е. А. Визуальные метафоры в фильмах А. Довженко и С. Эйзенштейна (1930-е гг.) / Е. А. Елисеева // Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология. – 2011. – № 17 (79). – С. 112–117.
57. Жилюк С. І. З історії Обновленської церкви в Україні: передсоборна нарада 1927 року / С. І. Жилюк // Українське релігієзнавство. – 2003. – № 26. – С. 107–115.
58. Зубченко С. П. Політика радянського комуністичного режиму щодо церковно-релігійного життя в Україні (1930–1940-ві рр.) / С. П. Зубченко, І. В. Батюк // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. – 2018. – № 92. – С. 203–213.
59. Історія православної церкви в Україні: збірка наукових праць. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
60. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. – К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / [за ред. А. Колодного, В. Климова]. – 1999. – 560 с.

61. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. / за ред. В. Г. Дончика. – К: Либідь, 1993. – Кн. 1.: 1910–1930-ті роки. – 784 с.
62. Кандидов Б. П. Голод 1921 года и церковь / Б. П. Кандидов. – М.; Л., 1932. – 96 с.
63. Кандидов Б. П. Монастыри-музеи и антирелигиозная пропаганда / Б. П. Кандидов. – М., 1929. – 228 с.
64. Карлявина А. И. Антирелигиозный кинематограф в советской пропаганде 1920-х годов / А. И. Карлявина // Артикульт. – 2019. – №35. – С. 97–104.
65. Киридон А. М. Всеукраїнський церковний обновленський з'їзд духовенства і мирян (13–16 лютого 1923 року) / А. М. Киридон // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 162–173.
66. Киридон А. М. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія / А. М. Киридон; Рівнен. ін-т слов'янознавства Київ. славіст. ун-ту. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – 216 с.
67. Киридон А. М. Десакралізація простору (1920–1930-і рр.): смислові та символічні засади / А. М. Киридон // Уманська старовина. – 2016. – № 1. – С. 133–145.
68. Киридон А. М. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920–1930-і рр.) / А. М. Киридон // Уманська старовина. – 2017. – № 3. – С. 5–20.
69. Костів М. Б. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років ХХ ст. / М. Б. Костів // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. – 2017. – № 88. – С. 194–202.
70. Курляндский И. А. Сталин и религиозный вопрос в политике большевистской власти (1917–1923 гг.) / И. А. Курляндский // Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ. 2012. № 48. – С. 72–83.

71. Лукачевский А. Т. Безбожники стройте колхозы / А. Т. Лукачевский. – М.: Безбожник, 1930. – 14 с.
72. Лучшев Е. М. Антирелигиозная пропаганда в СССР: 1917–1941 гг. / Е. М. Лучшев. – СПб.: «Информационно-техническое агентство Ритм», 2016. – 364 с.
73. Макарська А. Ставлення до інституту чернецтва православних рухів і конфесій в радянській Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. / А. Макарська // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Історичне релігієзнавство. – 2009. – № 1. – С. 159–166.
74. Миславський В. Н. Фактографічна історія кіно в Україні. 1896–1930. Т. 1 / Авт.-упоряд. В. Н. Миславський. – Х. вид-во «Дім реклами», 2016. – 496 с.
75. Мовчан О. М. Кампанія з вилучення в УСРР церковних цінностей 1922 // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 50.
76. Одинцов М. И. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М. И. Одинцов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
77. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні. 20–30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. – К.: 1993. – 188 с.
78. Пащенко В. О. Дітище ДПУ. До витоків обновленського руху в Україні / В. О. Пащенко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1 – С. 51–59.
79. Пижик А. М. Втілення в радянському художньому кіно образів «ворога» та «героя» періоду Української революції 1917–1921 рр. / А. М. Пижик // Грані. – 2018. – Т. 21, № 6. – С. 28–38.
80. Романько І. Сучасна історіографія державно-церковних відносин в Україні у 1917–1939 роках / І. Романько // Наукові записки

[Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – 2014. – № 19. – С. 236–242.

81. Росляк Р. В. Тематичне планування як засіб управління українським кінематографом (з досвіду 20-х років ХХ століття) / Р. В. Росляк // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2014. – № 2. – С. 271–275.
82. Свистович С. Система радянських громадських об'єднань Української РСР в 20-30-ті роки ХХ століття / С. Свистович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С. 16–26.
83. Сіданіч І. Особливості формування змісту духовно-морального виховання дітей у період розбудови системи шкільної освіти в українській соціалістичній радянській республіці (1917–1930) / І. Сіданіч // Теорія та методика управління освітою. – 2013. – № 10.
84. Смирнов В. Н. Борьба с Православной верой и Церковью в советском государстве в сельской местности в 1920-е годы (на примере УССР) / В. Н. Смирнов // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серія: История. Политология. – 2011. – № 19 (114). – С. 196–201.
85. Смирнов М. Ю. Религия и Библия в трудах В. И. Ленина: новый взгляд на старую тему / М. Ю. Смирнов // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2011. – № 2. – С. 106–125.
86. Українська література ХХ століття: навч.-метод. посіб. для студ. 1-го курсу, які навчаються за напрямом підготов. 6.020303 – Філологія (кредит.-модул. система) / Нар. укр. акад., [каф. українознав.; упоряд. О. В. Слюніна]. – Х.: Вид-во НУА, 2014. – 156 с.

87. Федорів У. Образ ворога як моделюючої фігури соцреалістичного тексту / У. Федорів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – 2016. – № 2. – С. 257–261.
88. Федосов Е. А. Диалектика сакрального в советській візуальній пропаганді 1920–60-х гг. / Е. А. Федосов // Вестник ПСТГУ. Серія 2: История. История РПЦ. – 2018. – № 81. – С. 91–104.
89. Фирсов С. Л. «Власть и огонь»: Церковь и советское государство: 1918 – нач. 1940-х гг.: очерки истории / Фирсов С. Л. – М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитар. ун-т, 2014. – 474 с.
90. Фриз Г. «Вся власть приходам»: возрождение православия в 1920-е гг / Г. Фриз // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2012. № 3–4 (30). – С. 86–105.
91. Царан Т. Судьбы священников и церковных активистов в Молдавской АССР / Т. Царан // Русин. – 2008. – № 1–2. – С. 199–205.
92. Чучалін О. П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920–1930-ті рр. / О. П. Чучалін // Гілея: науковий вісник. – 2019. – № 142(1). – С. 182–188.
93. Чучалін О. П. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920–1930 рр. / О.П. Чучалін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – 2014. – № 1, ч. 3. – С.30–33.
94. Чучалін О. П. Вилучення церковних цінностей та церковно-монастирського майна в Україні (1921–1922 рр.) / О. П. Чучалін // Уманська старовина. – 2016. – № 1. – С. 40–47.
95. Чучалін О. П. Доля православної церкви в умовах запровадження нового радянського законодавства 1920–1930 рр. / О. П. Чучалін // Грані. – 2014. – № 7. – С. 124–129.

96. Шахнович М. М. В. Г. Богораз о религии и большевизме / М. М. Шахнович // Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология. – 2018. – Т. 34, № 3. – С. 441–453.
97. Юсупова В. А. Государство и церковь в 1917–1920 годах / В. А. Юсупова // Инновационная наука. – 2015. – № 6. – С. 218–223.
98. Ярославский Е. М. Мысли Ленина о религии / Е. М. Ярославский. – М.: Красная Новь, 1924. – 77 с.
99. Ярославский Е. М. О религии / Е. М. Ярославский. – М.: Госполитиздат, 1958. – 640 с.

V. Автореферати:

100. Бобко Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бобко Тетяна Григорівна; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
101. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ігнатуша Олександр Миколайович; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006. – 39 с.
102. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Киридон Алла Миколаївна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 34 с.
103. Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Силантьєв Василь Іванович; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 38 с.
104. Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–

1930 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук : 09.00.11 / Щербань Микола Володимирович; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог, 2015. – 20 с.